

ŚREDNIOWIECZNE KOŚCIOŁY HALOWE NA ŚLĄSKU CZĘŚĆ 2. KOŚCIOŁY Z XIV W.¹

HANNA KOZACZEWSKA-GOLASZ

STRESZCZENIE

W XIV w. na Śląsku wzniesiono 18 kościołów halowych, w większości były to miejskie kościoły parafialne, pozostałe stanowią: dwie kolegiaty (Wrocław, Głogów), dwa kościoły franciszkańskie, jeden cysterski i dwa kościoły augustiańskie. Najczęściej wzniesione zostały od nowa, a niektóre powstały w drodze przebudowy lub rozbudowy obiektów wcześniejszych.

Pod względem planu i bryły kościoły halowe można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej z nich można zaliczyć obiekty halowe z wydłużonymi prezbiteriami, zaś w drugiej grupie znajdują się kościoły o innych, zróżnicowanych układach. Wśród kościołów pierwszej grupy występują trzy obiekty z prezbiteriami zamkniętymi prostą ścianą, wzniesionymi w XIII w. W pozostałych kościołach prezbiteria zakończone są wielobokiem stosowanym od 2 połowy XIII w. W drugiej grupie znalazły się kościoły z rozbudowaną częścią wschodnią. Dwa kościoły posiadają prezbiterium trójnawowe, halowe (w Nysie z XV w.), w dwóch występują transepty, a w trzecim zakrystia i kaplice tworzą w bryle pseudotransept.

W XIV w. na Śląsku wykształciły się dwa nowe typy kościołów halowych – jeden z wydłużonym prezbiterium i wieżą usytuowaną asymetrycznie w narożu między prezbiterium a korpusem oraz drugi z prezbiterium trójnawowym halowym, stanowiącym przedłużenie korpusu i zakończonym trzema wielobokami po stronie wschodniej. Jedną wieżę w północnym narożu między prezbiterium a korpusem najwcześniej wzniesiono w końcu XIII w. w Koźuchowie i Żarach, a później w kościele parafialnym w Paczkowie, we wrocławskim kościele św. Doroty oraz w kościołach w Środzie Śląskiej, Wołowie i Opolu. Tradycyjne dwie wieże zachodnie zbudowano tylko we wrocławskim kościele NMP na Piasku. W kościołach parafialnych w Gubinie i Jaworze wieże zachodnie pochodziły z XIII w. Wyjątkowym rozwiązaniem są dwie wieże po wschodniej stronie korpusu, przy transepcie, które wznoszą się w kolegiacie wrocławskiej. Trójnawowe halowe prezbiterium posiada kościół cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim (rozp. 1274 r.) oraz kościół NMP na Piasku we Wrocławiu, w którym każda z naw kończy się wielobokiem. Wnętrze kościoła wrocławskiego jest długie, prezbiterium przechodzi w korpus nawowy. Wydzielenie części wschodniej zrealizowano w formie lektorium i ścian parapetowych w linii filarów międzynawowych.

Rozbudowany układ przestrzenny ma kolegiata głogowska z oryginalnymi kaplicami po obu stronach długiego prezbiterium oraz z kaplicami po raz pierwszy wbudowanymi od początku między przypory korpusu nawowego. Po stronie zachodniej prawdopodobnie wznosiła się jedna wieża.

Czternastowieczne kościoły halowe na Śląsku były budowlami wysokimi, przestronnymi i dobrze oświetlonymi. Ich budowniczowie zrezygnowali z klasycznego systemu sklepień z żebrami spływającymi na wiązki słupek. Nowe formy kształtowania wnętrza zapoczątkowane zostały w dwóch kościołach rozpoczętych w 4 ćw. XIII w. – kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim i kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu. W ich wnętrzach zrezygnowano z klasycznego systemu rozczłonkowania ścian słupek, żebra sklepienne w górnej części wtopiono w mury i pozostawiono gładkie ściany jedynie z wysokimi oknami. Gładkie ściany z wysokimi oknami maswerkowymi przyczyniają się do powiększenia przestrzeni naw bocznych. Międzynawowe filary ośmioboczne i ośmioboczne z lizenami podkreślają układ wertykalny.

Wszystkie wnętrza przekryte były sklepieniami na rzutach kwadratów lub prostokątów. We wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża po raz pierwszy nawę główną przekryto sklepieniem gwiaździstym, a nawy boczne sklepieniami pięciopodporowymi. Połączenie kwadratowych przęseł o sklepieniach gwiaździstych i prostokątnych pięciopodporowych powtarzano w kolejnych kościołach i można je uznać za typowe dla śląskich założeń halowych. W bazylikach zastosowano je tylko jeden raz w prezbiterium kościoła p.w. św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. Asymetryczne sklepienia pięciopodporowe wprowadziły do wnętrza element ruchu. Jeszcze większą dynamikę uzyskano w kościołach, w których rozstaw filarów mijał się z rozstawem podpór, jak w kościele w Namysłowie i Ścinawie. To z pewnością nie przypadek czy błąd w obliczeniach, ale przemyślana koncepcja architektów 2 poł. XIV w. Dążenie do tworzenia asymetrii w bryłach kościołów spowodowało rezygnację z fasad dwuwieżowych i wprowadzenie jednej wieży w północnym narożu między prezbiterium a nawą. Znamienne jest, że wcześniej rozpoczętą dwuwieżową fasadę zachodnią w Jaworze zrealizowano jako jednowieżową, asymetryczną.

Urozmaicenie form widoczne jest w układzie maswerków, tworzących zróżnicowane kompozycje. Wcześniej pojawiły

¹ Pierwsza część artykułu została opublikowana w „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki”, 2013, z. 1.

się w nich rybie pęcherze, elementy gotyku płomienistego. Prawdopodobnie pierwsze rybie pęcherze znajdują się w portalu zachodnim kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu, rozpoczętym około 1330 r. Czy formy te mogły przyjść z Anglii? Angielskie pochodzenie mają sklepienia asymetryczne, wzorowane na „szalonym sklepieniu” w Lincoln. Angielskie maswerki są niezwykle urozmaicone, a portale ujęte w pinnakle, podobnie jak na Śląsku. Mobilność budowniczych średniowiecznych była ogromna. W XIV wieku widoczne są na Śląsku wpływy z Anglii, a także z Włoch, o czym świadczą portale, rzeźby wsporników (kościół NMP na Piasku we Wrocławiu) oraz lizeny jako typowe elementy pionowego rozczłonkowania.

Mimo przejścia Śląska w lenno czeskie i teoretycznych możliwości wpływów z Czech i Austrii na Śląsku działali architekci średniowieczni, którzy stworzyli własną odmianę gotyku, z wpływami pochodzącymi z różnych dzielnic i krajów, odpowiednio przetworzonymi, a nie kopiowanymi. Swoją działalność rozpoczęli w 4 ćw. XIII w. od wielkich założeń we Wrocławiu i Kamieńcu Żąbkowickim. Pojawiły się w nich nowe układy przestrzenne, konstrukcje i formy, które ukształtowały architekturę śląskich kościołów halowych w XIV w., architekturę gotyku rozwiniętego, odmiennego od europejskiego gotyku klasycznego. Jej nowe cechy to: przestronność, asymetria i dynamika.

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura gotycka, kościoły halowe

MEDIEVAL HALL CHURCHES IN SILESIA PART 2. CHURCHES IN THE 14th C.

ABSTRACT

Eighteen hall churches were erected in Silesia in the 14th c., these were mainly city parish churches, however, there were also: two collegiate churches (Wrocław, Głogów), two Franciscan churches, one Cistercian church and two Augustinian ones. Most often they were new but some were built by way of reconstructing or developing earlier church buildings.

In terms of the body and plan, hall churches can be divided into two groups. In the first one there are hall churches with elongated chancels and in the other one there are churches with a variety of other designs. In buildings belonging to the first group there are three churches with chancels closed with a straight wall, they were built in the 13th c. In the remaining churches in this group chancels are closed with a polygon, which was used from the second half of the 13th c. In the other group there are churches with a developed western wall. Two churches have a three-aisle, hall chancel (Nysa, 15th c.), in two other churches there are transepts and in the third one a sacristy and chapels form a pseudotransept.

In the 14th c. two new types of hall churches were developed in Silesia, the first one had an elongated chancel and a tower located asymmetrically in the corner between the chancel and the nave and the other one with a three-aisle hall chancel, which was the extension of the nave and was closed with three polygons on the eastern side. The first towers erected on the northern corner between the chancel and the nave come from the end of the 13th c. and are located in Koźuchów and Żary, later they were also built in the parish church in Paczków, the Church of St. Dorothy in Wrocław and in Środa Śląska, Wołów and Opole. Two traditional western towers were built only in the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław. In parish churches in Gubin and Jawor western towers came from the 13th c. An exceptional solution are two towers on the eastern side of the nave, which are adjacent to the transept in the Collegiate Church in Wrocław.

A three-aisle hall chancel can be seen in the Cistercian church in Kamieniec Żąbkowicki (started in 1274) and in the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław, in which each aisle is closed with a polygon. The church interior is long and its chancel extends into the nave. The eastern part is separated by a rood screen and parapet walls following a line of pillars between aisles.

The collegiate church in Głogów has a developed spatial design with original chapels on both sides of a long chancel and cha-

pels which for the first time were built between the buttresses of the nave at the beginning of church construction. On the western in the past side there may have been one tower.

Fourteenth century hall churches in Silesia were high, spacious and well lit buildings. Their constructors decided to give up a classical system of vaults with ribs flowing to clusters of attached shafts. New forms of interior design were started in two churches whose construction began in the fourth quarter of the 13th c. – the Cistercian church in Kamieniec Żąbkowicki and the Collegiate Church of the Holy Cross in Wrocław. In their interiors the classical system of walls fragmented by attached shafts was given up, vault ribs in the top part were set in walls and thanks to this walls were smooth with high windows. Smooth walls with high tracery windows contribute to the impression that aisles are larger than they really are. Pillars between aisles are octagonal, there are also octagonal pillars with pilaster strips emphasizing the vertical design of the interior.

All interiors are covered with vaults designed on square and rectangular projections. In the Collegiate Church of the Holy Cross in Wrocław, for the first time, the nave was covered with a star vault and aisles with cinquesupport vaults. The combination of two bays with star vaults and rectangular cinquesupport vaults was repeated in more churches and one can consider this design typical of Silesian hall design. In basilica churches such combination was used only once in the chancel of the Church of St. Mary Magdalene in Wrocław. Asymmetrical cinquesupport vaults introduced a motion element to interiors. Even better dynamics was achieved in churches in which pillar spacing was different from the spacing of other supporting elements, like in the churches in Namysłów and Ścinawa. This could not have been an accident or a calculation error, it must have been a well planned concept of architects from the second half of the 14th c. Striving for asymmetry in church bodies resulted in giving up elevations with two towers and introducing single towers on the northern corner between a chancel and a nave. It is characteristic that in Jawor the elevation started with two towers was finally completed with one asymmetric tower.

A variety of forms is visible also in the design of tracery windows forming numerous compositions. Such elements as vesicae piscis or flamboyant style of the late gothic appeared quite early. Most probably the first vesicae piscis can be seen in the western

portal of the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław, which was started about 1330. Could such forms have come from England? Certainly asymmetric vaults are of English origin and followed the “crazy vaults” of Lincoln Cathedral of St. Mary. English tracery is incredibly varied, portals are decorated with pinnacles, in Silesia it is similar. The mobility of medieval constructors was immense. In the 14th c. in Silesia one can observe English and Italian influences, the evidence of which are bracket sculptures (the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław) and pilaster strips which were typical elements of vertical fragmentation.

Although Silesia became a Czech fiefdom, and thus theoretically there could have been more Czech and Austrian influenc-

es, in fact there still were medieval architects who created their own type of gothic architecture influenced by various districts and countries, however, they transformed and not only copied the existing forms. They started their activity in the 4th quarter of the 13th c. with large complexes in Wrocław and Kamieniec Ząbkowicki. There appeared new spatial designs, constructions and forms which shaped the architecture of Silesian hall churches in the 14th c., the architecture of a developed gothic style different from the European classical gothic architecture. The new characteristics were: spaciousness, asymmetry and dynamics.

Keywords: Silesia, gothic architecture, hall churches

Wstęp

W okresie lat 1268 - 1290 rozpoczęto budowę kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy oraz dwóch kościołów halowych – kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu i cysterskiego kościoła w Kamięncu Ząbkowickim. Kaplica św. Jadwigi, zapewne pierwszy etap przebudowy kościoła cysterek na halowy, określana jako przykład gotyku klasycznego, była także ostatnią budowlą, w której sklepienia krzyżowo - żebrów spływały na wiązki słupów. Dwa następne kościoły halowe prezentują odmienne podejście do wnętrza gotyckich – zrezygnowano w nich ze słupów, nadając jednocześnie kościołom znaczną wysokość. Prezbiteria kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu i kościoła cysterskiego w Kamięncu Ząbkowickim stały się prekursorami architektury XIV w., okresu śląskiego gotyku rozwiniętego, nazywanego niezbyt trafnie gotykiem redukcyjnym².

W dotychczasowej literaturze dotyczącej kościołów czternastowiecznych występują kościoły halowe, ale bez specjalnego podkreślenia ich układu przestrzennego. Szczególne miejsce zajmuje kole-

giata św. Krzyża we Wrocławiu i kościół NMP na Piasku we Wrocławiu. Obszerny rozdział kościołom halowym poświęcił H. Lutsch³. H. Tintelnot⁴ wymienił i przedstawił 6 typów kościołów halowych. Opisy kościołów zamieścili autorzy katalogów zabytków: S. Kowalski⁵, J. Pilch⁶, znajdują się one także w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*⁷ oraz w książce *Architektura gotycka w Polsce*⁸, gdzie przedstawiono dotychczasową literaturę i datowanie. Monografie kościoła cysterskiego w Kamięncu Ząbkowickim oraz kościoła św. Doroty we Wrocławiu opublikowała E. Łużyniecka⁹. R. Kaczmarek¹⁰ opisał wystrój rzeźbiarski kościołów w XIV w. jako pierwszy zwracając uwagę na wpływy rzeźby włoskiej. Wrocławskie kościoły halowe zaprezentowano w *Encyklopedii Wrocławia*¹¹. W dotychczasowej literaturze występują znaczne różnice w datowaniu.

W XIV w. na Śląsku wzniesiono 18 kościołów halowych (il. 1), 16 kościołów bazylikowych, dwa kościoły rozbudowano do układu halowego, a jeden przebudowano na pseudohalę. Kościoły halowe to w większości miejskie kościoły parafialne, pozostałe stanowią: dwie kolegiaty (Wrocław, Głogów), dwa

² Termin gotyk redukcyjny sugeruje poklasyczny okres schyłkowy.

³ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Breslau 1886 – 1902.

⁴ H. Tintelnot, *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951, s. 114 – 144.

⁵ S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza (Katalog architektury i urbanistyki)*, Zielona Góra 1976.

⁶ J. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 1978; tegoż, *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, Warszawa 2005; tegoż, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2008.

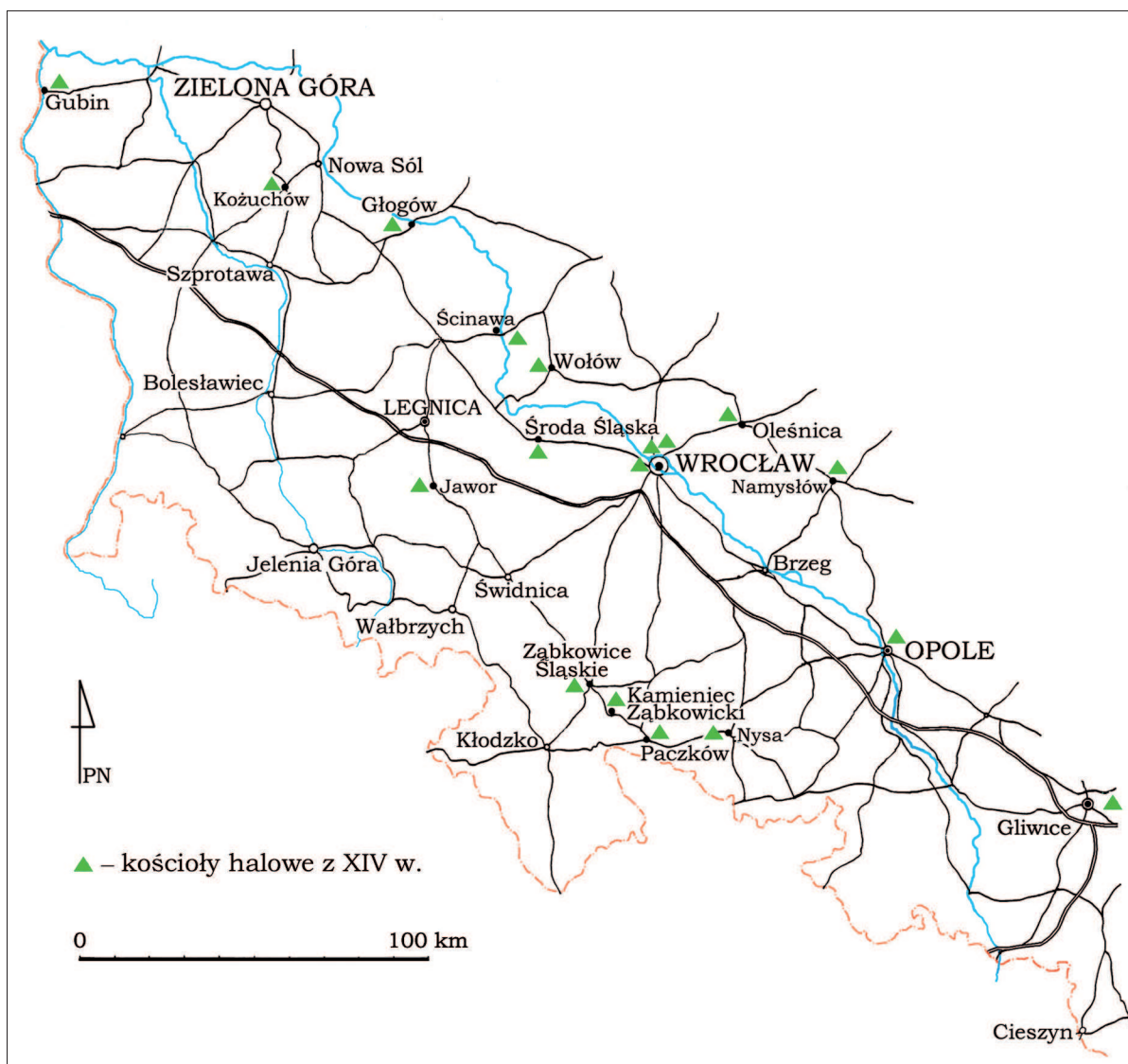
⁷ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*: t. IV, Województwo wrocławskie (nowa seria), red. J. Pokora, M. Zlat; t. VII, Woj. opolskie, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki.

⁸ *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko i M. Arszyski, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.

⁹ E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1995; tejeż, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubińskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002; tejeż, *Gotyckie świątynie Wrocławia*, Wrocław 1999.

¹⁰ R. Kaczmarek, *Gotycka rzeźba architektoniczna prezbiterium kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu*, w: *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 53-73; R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu*, Wrocław 1999.

¹¹ *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000.

1. Rozmieszczenie kościołów halowych z XIV w.
1. Distribution of hall churches in the 14th c.

kościół franciszkański, jeden cysterski i dwa kościoły augustiańskie. Powstały one w drodze przebudowy lub rozbudowy obiektów wcześniejszych, z częściowym wykorzystaniem ich elementów, ale w większości wzniesione zostały od nowa.

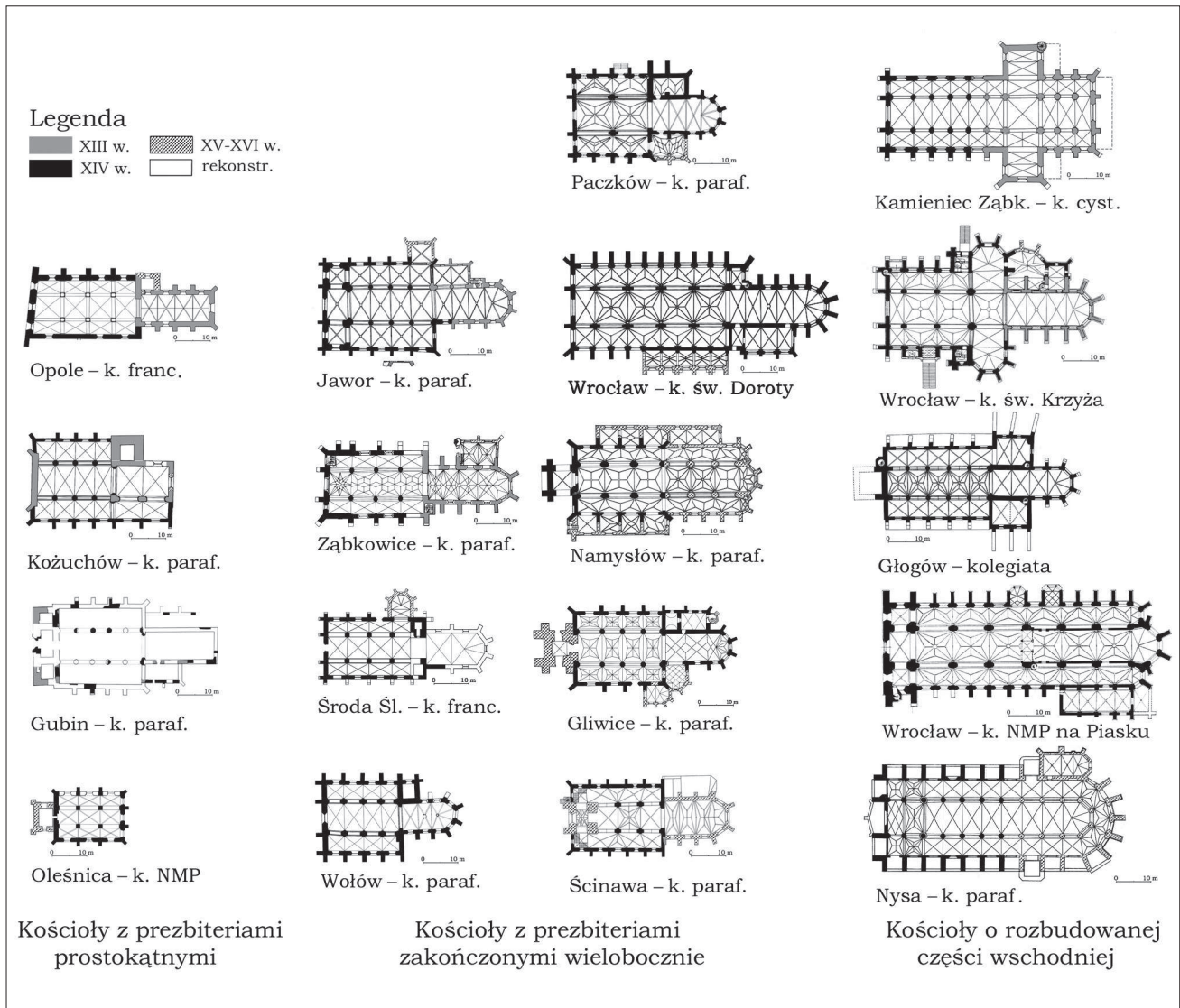
Badaniami objęto wszystkie zachowane obecnie kościoły halowe w granicach historycznych Śląska. Po wykonaniu dokumentacji pomiarowej i fotograficznej kościołów, przeprowadzeniu badań architektonicznych i historycznych możliwe było odtworzenie pierwotnego wyglądu budowli z XIV w. Wyniki badań i rekonstrukcje obiektów stanowiły podstawę do analizy porównawczej rzutów, układów przestrzennych oraz detali architektonicznych i rzeźbiarskich zaprezentowanych w niniejszym artykule.

Pomiary kościołów i ich detali zostały wykonane przez autorkę oraz studentów Wydziału Architektury

Politechniki Wrocławskiej, doktorantów i młodych pracowników Wydziału. Rysunki inwentaryzacji z analizą stratygraficzną i rekonstrukcję kościołów wykonała autorka (oprócz podpisanych nazwiskiem innego autora). Fotografie autorskie pochodzą z kilku ostatnich lat.

1. Rzut i bryła

Pod względem planu i bryły kościoły halowe można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej z nich zaliczają się obiekty halowe z wydłużonymi prezbiteriami (il. 2), zaś w drugiej grupie znajdują się kościoły o innych, zróżnicowanych układach. Wśród kościołów pierwszej grupy występują trzy obiekty z prezbiteriami zamkniętymi prostą ścianą, wzniesionymi w XIII w. W pozostałych kościołach prez-

2. Zestawienie rzutów kościołów halowych z XIV w.
 2. Collation of projections of hall churches from the 14th c.

biteria zakończone są wielobokiem – trzema lub pięcioma bokami. Wieloboczne zakończenia wschodnie pojawiły się w 2 połowie XIII w.¹², a wśród omawianych kościołów najstarsze występuje w kościele parafialnym w Ząbkowicach, rozpoczętym w 1290 r. W pozostałych obiektach pochodzą one z XIV w.

W drugiej grupie kościołów znalazły się dwie kolegiaty, dwa kościoły zakonne oraz kościół parafialny, a każdy z nich otrzymał inny układ przestrzenny, z rozbudowaną częścią wschodnią. Dwa kościoły posiadają prezbiterium trójnawowe, halowe (w Nysie z XV w.), w dwóch występują transepty, a w trzecim zakrystia i kaplice tworzą w bryle pseudotransept.

Niezależnie od rozwiązania części prezbiterialnej kościoły były bezwieżowe lub z wieżami (il. 2). Dwie wieże zachodnie występowały tylko w trzech obiektach: w Gubinie i Jaworze pozostały z kościołów trzynastowiecznych, a wzniesiono je w rozpoczętym w 1334 r. kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. Nowym rozwiązaniem była wieża usytuowana w północnym narożu między prezbiterium a nawą, która występuje w kościołach w Koźuchowie, Paczkowie, Środzie Śl., Wołowie oraz we Wrocławiu w kościele św. Doroty. We wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża wzniesiono dwie wieże w narożach między transeptem a korpusem nawowym.

¹² Najstarsze udokumentowane wieloboczne zakończenie znajduje się w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy, fund. w 1268 r. Najwcześniejsze prezbiteria zakończone wielobokiem powsta-

ły prawdopodobnie w kościołach parafialnych w Głubczycach i Raciborzu w 3 ćw. XIII w., potem w rozpoczętej w 1288 r. kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu.

Jedną wieżę zachodnią wybudowano w Namysłowie i prawdopodobnie w Głogowie. Graniaste wieże początkowo dochodziły do wysokości korony murów lub kalenicy dachu nad nawą i były zwieńczone zapewne drewnianą konstrukcją dachu namiotowego. W ciągu XV i XVI w. większość wież została podwyższona.

Przyziemia wież stojących przy prezbiterium mogły być początkowo przeznaczone na zakrycie, jak to do dziś ma miejsce w kościołach w Wołowie, Kożuchowie i Paczkowie. Oddzielne przybudówki z zakrytą znajdowały się w kościołach z wieżami zachodnimi i w bezwieżowych. Realizowano je w drugim etapie, dobudowując do prezbiterium.

Bryły korpusu nawowego nakryte były jednym dachem dwuspadowym lub trzema dachami równoległymi. W kolegiacie św. Krzyża dachy nad prezbiterium, transeptem i nawą główną korpusu tworzą układ krzyża, a nad nawami bocznymi założono dachy poprzeczne, oparte o ściany szczytowe. W Kamieńcu Ząbkowickim prezbiterium i transept nakryto wspólnym dachem dwuspadowym, do którego wnikają poprzeczne niższe dachy transeptu. W Głogowie zakrycia i kaplice tworzą w bryle pseudotransept, nakryty obecnie połączonymi dachami. Szerokość pseudotranseptu jest większa niż prezbiterium i pierwotnie nakryty był zapewne dachami dwuspadowymi równoległymi do osi kościoła.

Kościoły czternastowieczne w większości otrzymały krótkie korpusy na planie kwadratu lub lekko wydłużone, podzielone na 2 – 4 przęsła. Zdecydowanie długie korpusy występują w kościele w Kamieńcu Ząbkowickim oraz kościele NMP na Piasku i św. Doroty we Wrocławiu, a niezbyt długie w Głogowie i Nysie¹³.

Z punktu widzenia kościoła halowego istotne są podziały odnoszące się do korpusu nawowego. Pod względem proporcji korpusu i jego wewnętrznych podziałów kościoły można podzielić na takie, które posiadają krótkie korpusy lub długie, o przęsłach w nawach głównych prostokątnych lub kwadratowych (il. 3 – 6, tabela). Szerokie kwadratowe przęsła z rzadko rozstawionymi filarami nadają wnętrzą

większą przestronność, natomiast krótkie przęsła prostokątne z gęsto rozstawionymi filarami powodują rozdzielenie wnętrza na trzy niezależne nawy. W siedmiu kościołach występują przęsła prostokątne w nawie głównej, a w pozostałych – kwadratowe lub zbliżone do kwadratu. Odpowiadają im kwadratowe lub prostokątne podłużne przęsła w nawach bocznych. W większości kościołów nawy główne są blisko dwukrotnie szersze od naw bocznych (1 : 1,8 – 1,9). W czterech kościołach (Jawor, Głogów, Kożuchów, Ścinawa) stosunek szerokości nawy bocznej do nawy głównej wynosi 1 : 1,6, a wyjątkowo szerokie były nawy boczne w Gubinie 1 : 1,34 i w Oleśnicy 1 : 1,4.

Do kościołów o krótkich korpusach i prostokątnych przęsłach należy pięć kościołów: w Gubinie, Kożuchowie, Jaworze, Wołowie i Gliwicach (il. 3). Trzy z nich wzniesiono w początkach XIV w., najdalej do jego połowy. Kościół parafialny w Gubinie znany jest z wykopalisk¹⁴. Z budowli trzynastowiecznej zachował dwuwieżową fasadę zachodnią oraz fragmenty murów prostokątnego prezbiterium stanowiące pierwszy etap przebudowy¹⁵. Korpus nawowy o znacznej szerokości powstał w XIV w., miał gęsto rozmieszczone filary i odpowiadające im przypory. Zachowany północny fragment szczytu zachodniego świadczy o tym, że korpus nawowy przekryty był jednym dachem dwuspadowym.

Kościół parafialny w Kożuchowie powstał poprzez rozbudowę kamiennego kościoła z XIII w., z którego pozostały ściany prezbiterium oraz zachodnia ściana korpusu. W pierwszym etapie wzniesiono północną narożną wieżę, a po pożarze w 1339 r. w latach 1340 – 1369 całkowicie przebudowano wnętrze korpusu¹⁶, który otrzymał proporcje bliskie kwadratu oraz podział na cztery krótkie przęsła. Do prezbiterium dobudowano nawę południową, którą połączono arkadami wyciętymi w pierwotnym murze prezbiterium¹⁷. Istniejące sklepienia są barokowe i prawdopodobnie zastąpiły gotyckie sklepienia krzyżowe. Korpus nakryty jest trzema dachami dwuspadowymi.

Kościół parafialny w Jaworze posiada dolne części murów obwodowych oraz prezbiterium i wieżę

¹³ Trójnawowe prezbiteria w Namysłowie i Nysie pochodzą z XV w., układu wcześniejszych prezbiteriów nie znamy.

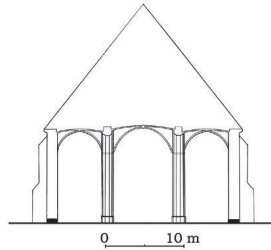
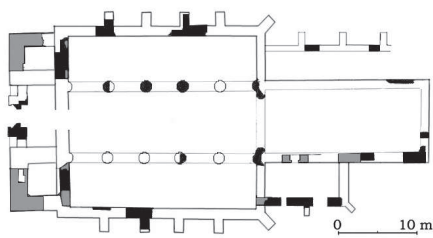
¹⁴ C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła parafialnego w Gubinie*, Prace Nauk. Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej IHASiT. PWr.) Wrocław 1980, Nr 13, ser. Studia i materiały nr 6, s. 69-72.

¹⁵ Prezbiterium, które można datować na 3 ćw. XIII w., prawdopodobnie było bez przypór, jak wynika z badań prowadzonych

w 1970 r. przez C. Lasotę, J. Rozpędowskiego, op. cit. Podobnie bez przypór było prezbiterium w Kożuchowie, a także inne kościoły północnych regionów Śląska.

¹⁶ C. Walter, *Geschichte der Stadt Freystadt*, Freystadt N/Schl. 1934, s. 65.

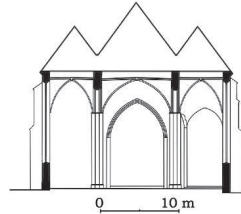
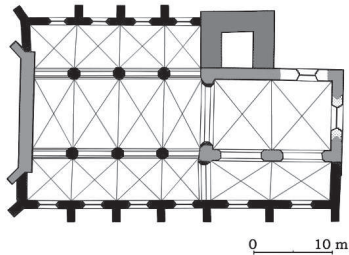
¹⁷ S. Kowalski, J. Muszyński, *Kożuchów*, Poznań 1959 sądzą, że kościół kamienny powstał w XIV w., a zachowana hala pochodzi z XVI w.

nawa główna
szer. 7,80 m
wys. ok. 12 m

1 : 1,54

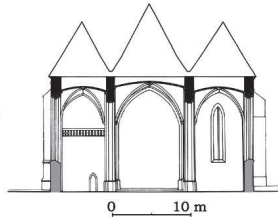
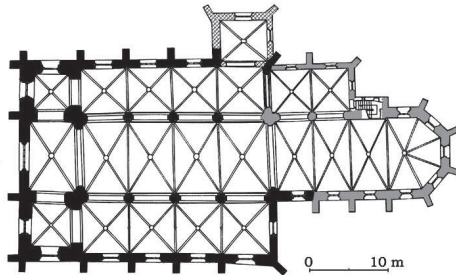
Gubin – kościół paraf., wieże przed 1235 r., prezb. 3 ów. XIII w.,
korpus 1 poł. XIV w.

nawa główna
szer. 8,70
wys. 14,05

1 : 1,61

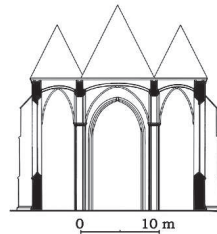
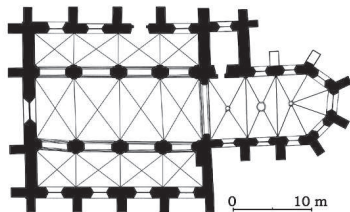
Kozuchów – kościół paraf., prezb. poł. XIII w., wieża pocz. XIV w.,
korpus nawowy 1340–1369

nawa główna
szer. 9,10 m
wys. 14,50 m

1 : 1,60

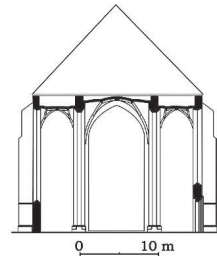
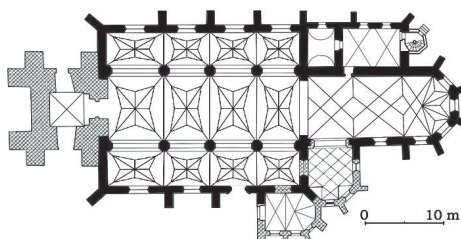
Jawor – kościół paraf., k. XIII – pocz. XIV w.

nawa główna
szer. 8,10 m
wys. 16,00 m

1 : 1,97

Wołów – kościół paraf., XIV w.

nawa główna
szer. 8,25 m
wys. 16,30 m

1 : 1,98

Gliwice – kościół paraf., XIV w., kaplice XV w., wieża pocz. XVI w.

Legenda: XIII w. XIV w. XV–XVI w. rekonstr.

3. Zestawienie kościołów halowych o krótkich korpusach i przęsłach prostokątnych
3. Collation of hall churches with short naves and rectangular bays

północną rozpoczęte w 2 połowie XIII w.¹⁸ Wydłużone prezbiterium zakończono wielobokiem. Filary międzynawowe i układ przestrzenny korpusu nawowego pochodzą z początku XIV w. Dość szeroki i proporcjonalnie krótki korpus podzielono na cztery krótkie przęsła. Wnętrze kościoła zachowane jest wraz ze sklepieniami krzyżowymi. W planowanej fasadzie dwuwieżowej ponad koronę murów obwodowych korpusu wzniesiono tylko jedną wieżę, północną. Z wieży południowej zrezygnowano i jej ścianę zachodnią zwieńczono trójkątnym szczytem. Każda z naw nakryta została oddzielnym dachem dwuspadowym, opartym o trójkątne szczyty (il. 3).

Kościół parafialny w Wołowie¹⁹ otrzymał krótki, blisko kwadratowy korpus, wydłużone prezbiterium zakończone wielobokiem oraz wieżę w narożu północnym. We wnętrzu są cztery krótkie przęsła o znacznej wysokości (sklepienia pochodzą z baroku). Brak dokumentów i barokowa przebudowa uniemożliwiają dokładniejsze datowanie kościoła, niż na XIV w.

Kościół parafialny w Gliwicach wzniesiono z wykorzystaniem trzynastowiecznych murów prezbiterium i korpusu²⁰. Prezbiterium jest wydłużone, zakończone wielobocznie. Jego mury do wysokości 9,40 m mają większą grubość i stanowią pozostałość wysokości planowanej na początku XIV w.²¹ Korpus nawowy otrzymał zdecydowanie większą wysokość 17,12 m. Jest on czteroprzęsłowy, z zachodnim przęsłem dłuższym od pozostałych. Rozkład przypór różni się po stronie północnej i południowej, a odle-

głości między filarami odpowiadają filarom północnym. Wnętrze przekryte jest sklepieniem gwiaździstym ze skróconymi żebrami tworzącymi rysunek gwiazdy. Być może pochodzi z 2 poł. XIV w. lub początku XV w.²² Jeszcze w XIV w. podwyższono prezbiterium do wysokości odpowiadającej korpusowi, a w XV w. przekryto je sklepieniem sieciowym²³. Po północnej stronie prezbiterium od początku wzniesiono zakrystię i skarbiec. W XV w. dodano od południa dwie kaplice, a w 1504 r. rozpoczęto budowę jednej zachodniej wieży²⁴.

Prostokątne przęsła sklepienne występują w dwóch kościołach o wydłużonych korpusach nawowych (il. 4) - w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim i kościele parafialnym w Nysie. Kościół w Kamieńcu Ząbkowickim rozpoczęto w 1272 r. od prezbiterium trójnawowego, halowego, z obęściami prostokątnymi i kaplicami²⁵. Długi jednonawowy transept łączy je z trójnawowym korpusem budowanym w 1 poł. XIV w. o identycznych proporcjach jak prezbiterium. Nawa główna korpusu o szerokości 8,65 m i wysokość 23,60 m ma proporcje niezwykle wysmukłe wynoszące 1 : 2,73. Prezbiterium i korpus nakryte są jednym dachem dwuspadowym, w który wnikają prostopadle niższe dachy transeptu.

W Nysie wzniesiono trójnawowy korpus halowy (uk. przed 1392 r.)²⁶ o wyjątkowo dużej wysokości 27,20 m. Przy szerokości nawy środkowej 9,20 m uzyskano proporcje przekroju 1 : 2,96. Na miejscu wcześniejszego prezbiterium, prawdopodobnie jednonawowego, w latach 1424 – 1430 dobudowano

¹⁸ H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w.*, Wrocław 1982, mpis w Bibliotece IHASiT. PWr.; K. Barczyńska, *Architektura sakralna Śląska z lat 1268–1320*, praca doktorska, mpis 2006 r.

¹⁹ Zdaniem J. Pilcha, *Leksykon zabytków Dolnego Śląska...*, s. 404, kościół w Wołowie rozpoczęto w 1391 r., sklepienia ukończono w 1408 r., a przebudowano w XVIII w.

²⁰ Wspomniał o tym G. Chmarzyński, *Sztuka górnośląska*, w: *Górny Śląsk*, red. K. Popiołek, M. Suchodzki, S. Wysłouch, S. Zajchowska, Poznań 1971, s. 95.

²¹ J. Radziejewicz-Winnicki, B. Małusecki, *Średniowieczna architektura kościoła parafialnego Wszystkich Świętych w Gliwicach*, w: „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 1999, T. XIV, s. 37–51, na podstawie maswerkowej formy wsporników we wschodniej, niższej części prezbiterium czas jego powstania określili na połowę XIV w., podwyższenie prezbiterium na koniec XV w., a budowę korpusu na 2 poł. XIV lub pocz. XV w., zapewne przed rozpoczęciem budowy wieży, której portal południowy nosi datę 1504.

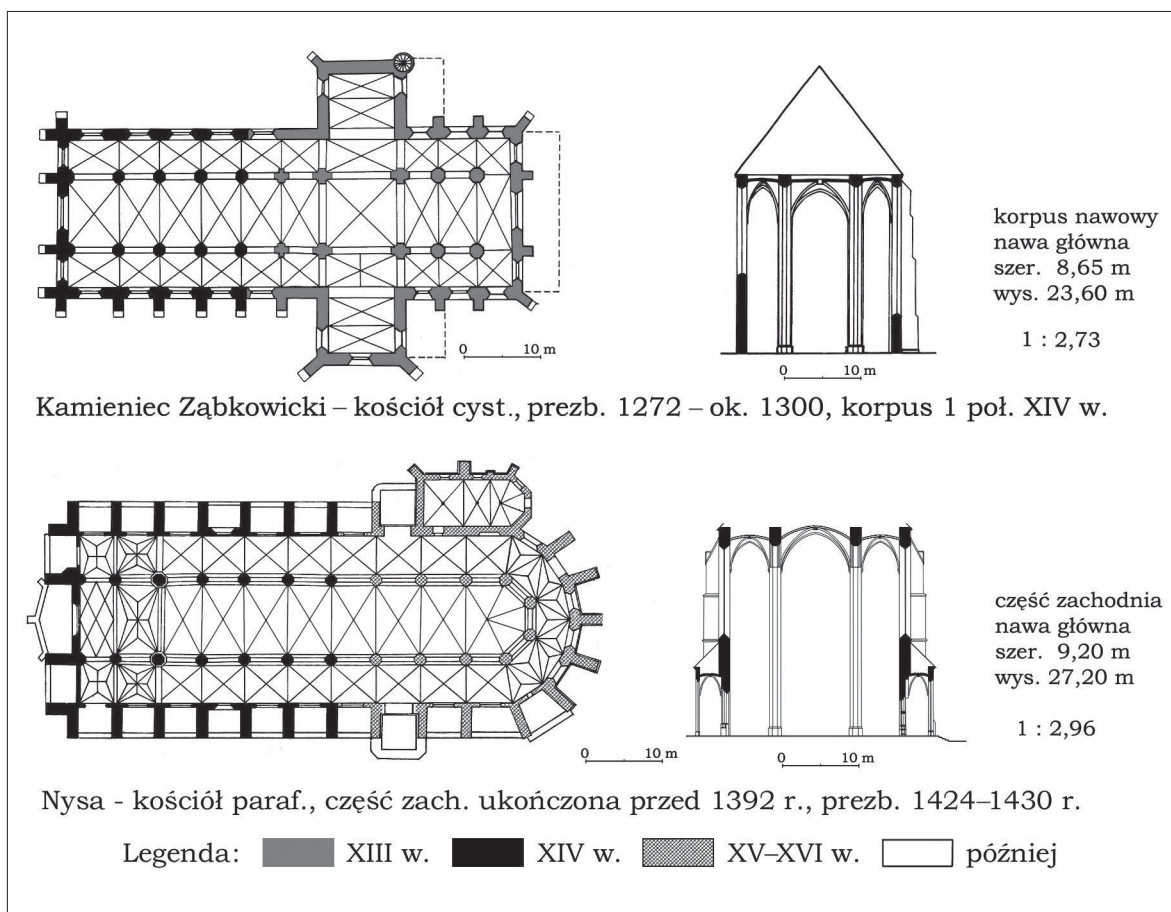
²² G. Chmarzyński, op. cit., datował kościół na 2 poł. XIV w.; M. Machowski, A. Włodarek, *Gliwice, Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 81, czas powstania kościoła określili na pocz. XIV – pocz. XVI w.

²³ G. Chmarzyński, op. cit., sklepienie sieciowe prezbiterium określił jako parlerowskie i datował na koniec XIV w., a D. Hanulanka, *Sklepienie późnogotyckie na Śląsku*, WTN, Rozprawy Komisji Historii Sztuki, Wrocław 1971, T. VII, s. 95, na czas po 1475 r.

²⁴ Datę 1504 nosi portal południowy do wieży, odnowiony w trakcie renowacji kościoła w latach 1930 – 1934.

²⁵ M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200 – 1330*, Toruń 1969, czas powstania kościoła określił na okres ok. 1300 – poł. XIV w. H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Kościół pocysterski p.w. N.M. Panny w Kamieńcu Ząbkowickim*, Prace Nauk. IHASiT. PWr., Wrocław 1988, nr 19, seria Studia i Materiały nr 9, s. 235 – 276, czas powstania części wschodniej z transeptem określili na 1272 – ok. 1300, a korpus nawowy do poł. XIV w.; E. Łuzyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów...*; E. Łuzyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich...*, datowała kościół halowy na XIV w., a rozpoczętą w 1272 r. budowlę określiła jako początkowo bazylikę.

²⁶ M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku...*; J. Kęblowski, *Nysa*, seria Śląsk w zabytkach sztuki, Wrocław 1972, s. 44 – 60; S. Stulin, A. Włodarek, *Nysa*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op.cit., s. 169.

4. Kościoły halowe o długich korpusach i przęsłach prostokątnych
4. Hall churches with long naves and rectangular bays

do korpusu część wschodnią o układzie trójnawowej hali z obejściem²⁷. Sposób przekrycia wnętrza nie jest znany. Mogły być sklepienia krzyżowe, które odtworzono po ostatniej odbudowie²⁸. Nie można jednak wykluczyć sklepienia sieciowego w nawie głównej, wzorowanego na sklepieniu parlerowskim w katedrze w Pradze.

W pozostałych jedenastu kościołach halowych z XIV w. w nawach głównych występują przęsła kwadratowe lub zbliżone do kwadratu. W pięciu

kościółach przekryto je sklepieniami gwiaździstymi, którym w nawach bocznych odpowiadają sklepienia trójpodporowe. Kościoły te posiadają różne układy przestrzenne części wschodniej (il. 5). Najwcześniejszym z nich jest dwupoziomowa kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu. Dolny kościół p.w. św. Bartłomieja oraz część wschodnia górnego, które powstały w latach 1288 – 1295²⁹, zdecydowały o wysokości transeptu i korpusu nawowego wzniesionych w 1 poł. XIV w.³⁰ Kolegiata o długim prezbiterium zakoń-

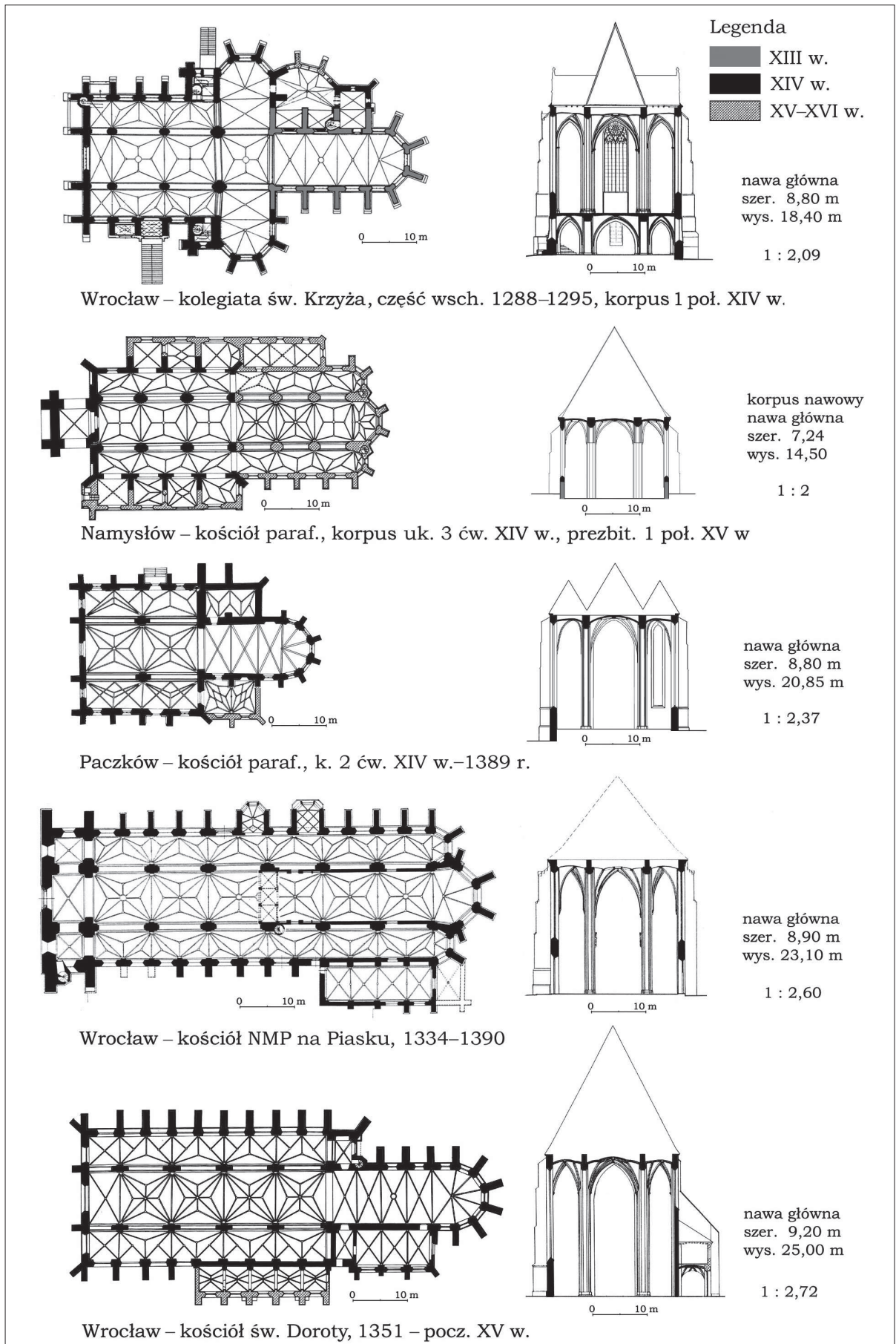
²⁷ Budowę prezbiterium powierzono Piotrowi z Ząbkowic, wg A. Kastner, *Geschichte und Beschreibung der Pfarrkirche des heiligen Jacobus*, „Neisser Geschichtsfreund”, 1, 1848, s. 4 – 9. Odmianą kolejność budowy zaproponował J. Jarzewicz, *O artystycznych i funkcjonalnych uwarunkowaniach architektury kościoła w Nysie*, w: *Sztuka około 1400*, Poznań 1995, s. 158 – 160.

²⁸ Informacja o tym, że w 1542 r. po zniszczeniach przez pożar założono sklepienia sieciowe, a nie odtworzono wskazuje na powstanie sklepień sieciowych dopiero wówczas, wg A. Kastner, op. cit.

²⁹ Większość badaczy datę poświęcenia kolegiaty odnosi do prezbiterium. R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. ...*, przypomniał, że zwornik na skrzyżowaniu dolnego transeptu ozdobiony był herbem ks. Mechtyldy, która wyjechała z Polski

po śmierci męża Henryka IV w 1290 r. Oznacza to zdaniem autorki niniejszego opracowania, że sklepienia w transepcie ukończono przed jej wyjazdem. E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994; stwierdził, że z powodu „niezbyt mocnego gruntu” od początku wznoszono cały obwód fundamentów wraz z korpusem. Także mury obwodowe całego kościoła dolnego powinny być realizowane równomiernie i zapewne do 1295 r. ukończony był dolny kościół i co najmniej prezbiterium górnego kościoła.

³⁰ S. Stulin, *Kolegiata p.w. Świętego Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 264 – 265; czas powstania prezbiterium określił na lata 1320 – 1330, „z wykorzystaniem relikwii wcześniejszej budowli”, a korpusu na lata 1340 – 1371.

5. Zestawienie kościołów halowych o sklepieniach gwiaździstych i pięciopodporowych
5. Collation of hall churches with star and 5-support vaults

czonym wielobocznie posiada transept także zakończony wielobocznie oraz korpus halowy o planie bliskim kwadratu. Dolny kościół podzielono na pięć przęseł prostokątnych o wysokości 7,52 m. Wysokość nawy głównej górnego kościoła sięga 18,40 m, przy szerokości 8,80. Proporcje 1 : 2,08 nie są zbyt wysmukłe, ale bryła całego dwupoziomowego kościoła jest imponująco wysoka – wysokość dolnego kościoła i górnego na zewnątrz do gzymsu wynosi około 27,50 m.

W Namysłowie bazylikę z XIII w. zaczęto przebudowywać na halę w 1 poł. XIV w. podwyższając jej mury, wzmocnione gęsto rozmieszczonymi przyporami³¹, które ukończono w latach 70. XIV w.³² Trzynastowieczne prezbiterium w 1 poł. XV w. zamieniono na trójnawowe halowe, podobne do korpusu, w którym każda nawa zakończona została wielobokiem. Nawa główna korpusu nawowego posiada trzy kwadratowe przęsła sklepień gwiaździstych, którym odpowiadają cztery przęsła sklepień pięciopodporowych na rzutach trapezowych. Wysokość nawy głównej wynosi 14,35 m, a proporcje przekroju 1 : 2. Po stronie zachodniej wzniesiono jedną wieżę.

Kościół parafialny w Paczkowie (2-3 ćw. XIV w.)³³ otrzymał krótki, blisko kwadratowy korpus o dwóch przęsłach, wydłużone prezbiterium zakończone wielobokiem oraz wieżę w narożu północnym z zakrytą w przyziemiu. Istniejące sklepienia są gotyckie, ale nieco późniejsze, prawdopodobnie powtarzają pierwotne. Korpus o znacznej wysokości 20,86 m i proporcjach nawy głównej 1 : 2,37, nakryty był trzema dachami dwuspadowymi.

Zupełnie nowe dla Śląska rozwiązanie wystąpiło w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu, w którym część wschodnia otrzymała układ trójnawowej

hali, z nawami zakończonymi wielobocznie (1334 – 1390)³⁴. Kościół posiada sześć kwadratowych przęseł w nawie głównej, z czego połowa należy do prezbiterium, pierwotnie wydzielonego lektorium i ścianami parapetowymi w linii filarów³⁵. Każda z naw zakończona została wieloboczną apsydą, po stronie zachodniej wznoszą się dwie wieże, a od południa – zakrystia. Układ kościoła jest wyjątkowy, o znacznej wysokości. Nawa główna przy szerokości 8,90 m ma wysokość 23,10 m, co daje jej smukłość 1 : 2,60. Wśród omawianych budowli jest to jedyny kościół z dwiema zachodnimi wieżami z XIV w., które jednak nie mają przypór przy ścianie zachodniej, a jedynie po bokach. Bryła kościoła nakryta jest obecnie jednym wspólnym dachem o małym spadku. Założenie trzech równoległych dachów pozwoliłoby na zastosowanie odpowiednio dużego nachylenia, jak w innych kościołach.

Jednym z najwyższych jest kościół augustianów św. Doroty we Wrocławiu (1351 – pocz. XV w.)³⁶. Jego długi korpus o 5 przęsłach przekryto sklepieniami gwiaździstymi, oprócz przęsła zachodniego. Kwadratowym przęsłem w nawie głównej odpowiadają przęsła podłużne prostokątne w nawach bocznych przekryte sklepieniami trójpodporowymi. Wnętrze ma wysokość 25 m, a proporcje przekroju nawy głównej wynoszą 1 : 2,72. Kościół posiada wydłużone prezbiterium zakończone wielobokiem, z zakrytą od południa oraz wieżę w północnym narożu między nawą a prezbiterium. Bryła korpusu nakryta jest dachem dwuspadowym, opartym o trójkątne szczyty.

Kwadratowe przęsła w nawie głównej posiada jeszcze sześć kościołów, które są mniejsze, niższe, z wydłużonym prezbiterium, oprócz kościo-

³¹ Kościół datowany był przez wcześniejszych badaczy na XIV i XV w. C. Lasota, A. Legendziewicz, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Kościół parafialny miasta lokacyjnego*, „Architectus”, 2005, nr 1–2 (17–18), s. 21 – 33, po przeprowadzonych badaniach ustalił kolejność budowy, której czas powstania określili dopiero na XV w.

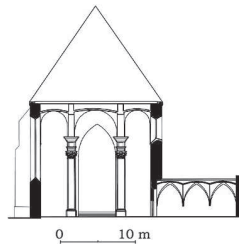
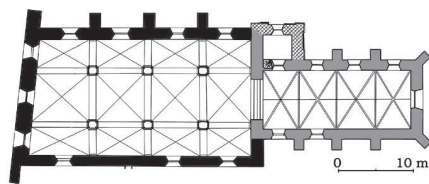
³² D. Hanulanka, *Sklepienia późnogotyckie...*, sklepienia naw bocznych datowała na lata siedemdziesiąte XIV w. i łączyła je z osobą budowniczego Piotra, pracującego przy ratuszu w Namysłowie.

³³ T. Chrzanowski czas powstania kościoła określił na lata 1360 – 1389, T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. 7, z. 9, Powiat nyski, Warszawa 1963. Zdaniem B. Steinborn budowę rozpoczęto w 1350 r. B. Steinborn, *Otmuchów, Paczków*, seria Śląsk w Zabytkach Sztuki, Wrocław 1982, s. 151 – 184. Wg kościół powstał przed 1360 – 1389 r. S. Stulin, Paczków, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 180.

³⁴ S. Stulin, A. Włodarek, *Kościół p.w. Panny Marii, kanoników regularnych*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 271, 272; R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w...*

³⁵ O. Czerner, *Chór kapłański i lektorium kościoła NMP we Wrocławiu w XIV w. – Podstawy rekonstrukcji i związane z tym problemy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KAIU”), 1965, t. X, z. 3-4, s. 181-206; O. Czerner, *Problemy związane z anastylozą lektorium w kościele mariackim we Wrocławiu*, *Zeszyty Nauk. Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław 1968, nr 174, *Architektura X*, s. 3 – 58.

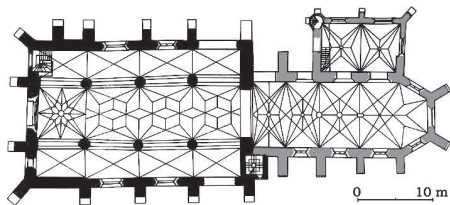
³⁶ 1251 r. – fundacja kościoła i klasztoru dokonana przez ces. Karola IV, wg L. Burgemeister, G. Grundmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1934, t. III, s. 107; C. Reisch, *Geschichte des Klosters und der Kirche St. Dorothea in Breslau*, Breslau 1908; H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w...*; E. Łużniecka, *Gotyckie świątynie Wrocławia...*

nawa główna
szer. 6,60 m
wys. 15,20 m

1 : 2,30

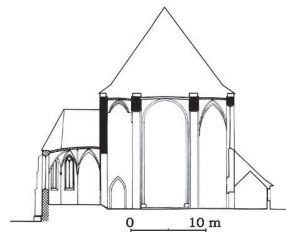
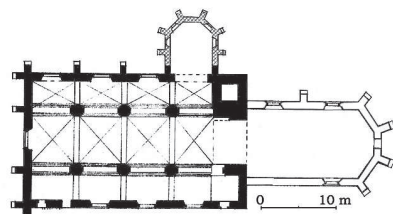
Opole – kościół franc., prezb. ok. 1250, korpus pocz. XIV w., wieża XV w.

nawa główna
szer. 7 m
wys. 15,95 m

1 : 2,28

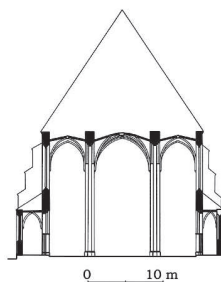
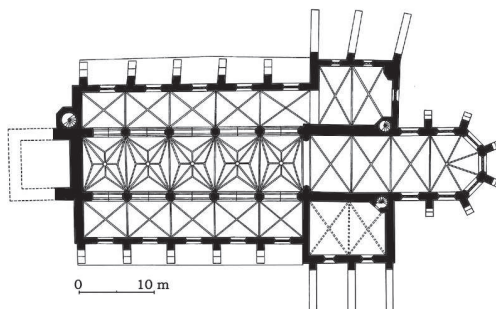
Żabkowice Śl. – kościół paraf., prezb. 1290–1330, korpus XIV w.

nawa główna
szer. 6,35 m
wys. 14,65 m

1 : 2,31

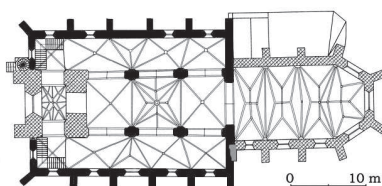
Środa Śl. – kościół franc., XIV w., sklepienie nawy gł. k. XVII w.

nawa główna
szer. 7,50 m
wys. 15,90 m

1 : 2,12

Głogów – kolegiata, 1335–1401

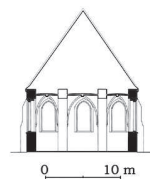
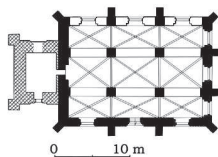
nawa główna
szer. 6,90 m
wys. 12,45 m

1 : 1,80

Ścinawa – kościół paraf., korpus 2 poł. XIV w., prezb. XV w., wieża XV/XVI w.

Legenda

- XIII w.
- XIV w.
- XV–XVI w.
- rekonstr.

nawa główna
szer. 4,10 m
wys. 6,95 m

1 : 1,69

Oleśnica - kościół benedykt., NMP, 1380–1390 r., wieża XV w.

6. Zestawienie kościołów halowych o przęsłach prawie kwadratowych
6. Collation of hall churches with nearly square bays

ła w Oleśnicy (il. 6). W kościele franciszkańskim w Opolu³⁷ wraz z XIII - wiecznym prezbiterium wzniesiono wschodnią ścianę korpusu nawowego o wysokości odpowiadającej kościołowi halowemu³⁸. Halowy korpus powstał na początku XIV w. z wykorzystaniem wcześniejszej wysokiej ściany wschodniej³⁹. Późniejsze remonty i przebudowy zmieniły wnętrze, ale rozstaw filarów, zgodny z rozmieszczeniem przypór, zapewne odpowiada pierwotnemu układowi. Korpus nawowy jest wydłużony. Przesła w nawie głównej są prawie kwadratowe, a w nawach bocznych podłużne prostokątne. W XV w. wbudowano wieżę w północny narożnik między nawą a prezbiterium.

W Ząbkowicach budowę kościoła parafialnego rozpoczęto w 1290 r. od długiego prezbiterium zakończonego trójbocznie, a potem powstał niezbyt szeroki, wydłużony korpus nawowy, z szeroko rozstawionymi filarami i odpowiadającymi im przyporami. Sklepienia są późniejsze⁴⁰.

Podobne proporcje planu korpusu nawowego posiada kościół franciszkański w Środzie Śląskiej. Jego filary i sklepienia przebudowano w końcu XVII w., a prezbiterium na początku XX w.⁴¹ Wieża wzniesiona w północno-wschodnim przęśle nawy zachowała ślady po lektorium.

Kolegiata w Głogowie (1335 – 1401)⁴² została wzniesiona z wykorzystaniem części murów i filarów wcześniejszego kościoła. Jest to trójnawowa hala pięcioprzęsłowa z bocznymi kaplicami. Długie prezbiterium zakończone wielobokiem ujęte zostało przez zakrystię z piętnem i kaplicę o wysokości korpusu, co nadaje im wygląd zbliżony do transeptu. Zachowane na początku XX w. dachy były jednak równoległe do dachów nad korpusem i prezbiterium. Założenie dachu poprzecznego, jak nad transeptem, uniemożliwia znaczna długość wnętrza o dwóch przęsłach. Wymiary nawy głównej korpusu nawowego wynoszą: szer. 7,15 m i wys. 15,90 m, co daje pro-

porcje przekroju niezbyt wysokie 1 : 2,12. Kolegiata miała prawdopodobnie jedną zachodnią wieżę.

W końcu XIV w. rozpoczęto kościół parafialny w Ścinawie, z dobudowanym w XV w. wysokim prezbiterium⁴³. Układy filarów i przypór nie są zgodne, podobnie jak w Namysłowie, a wewnątrz przekrywają sklepienia krzyżowe, gwiazdziste i pięciopodporowe. Na przełomie XV i XVI w. w zachodnie przęsło nawy głównej wbudowano potężną graniastą wieżę.

Wyjątkową budowlą jest kościół benedyktyński, przejęty przez augustianów, p.w. NMP w Oleśnicy wzniesiony w latach 1380 – 1390⁴⁴. Jest on niewielkich rozmiarów, bez prezbiterium, z później dostawioną wieżą po stronie zachodniej. Podzielony był na trzy przesła o proporcjach lekko wydłużonych wzdłuż osi kościoła, a nakryty jednym dachem. Sklepienia zostały odtworzone współcześnie, niezgodnie z obrysem okien.

Opisane kościoły halowe otrzymały trójnawowe korpusy o różnych proporcjach planu, wysokości i podziałach wewnętrznych. Wysokości kościołów i ich proporcje są bardzo zróżnicowane i nie można ich bezpośrednio wiązać z czasem powstania. Wyodrębniają się fundacje książęce i kościoły zakonne, a spośród kościołów parafialnych – fary w Paczkowie i Nysie.

2. Konstrukcja i sklepienia

System konstrukcyjny kościołów halowych tworzą ściany podłużne, między szerokimi i wysokimi oknami, wzmocnione poprzecznie przez przypory oraz filary międzynawowe połączone arkadami, ale bez gurtów poprzecznych, które występują tylko w Opolu i Środzie Śląskiej w sklepieniach z XVII i XVIII w. W kilku kościołach mury zewnętrzne ograniczone zostały do odcinków podobnych do podłużnych filarów i wspólnie z przyporami oraz fila-

³⁷ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Śląska opolskiego*, Kraków 1974, s. 35; J. Eysymontt, *Architektura pierwszych kościołów franciszkańskich na Śląsku*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 68 – 76; U. Popłonyk, *Opole*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 177.

³⁸ Powiązanie ścian widoczne jest we wnętrzu wieży.

³⁹ U. Popłonyk, *Opole...*, stwierdziła, że w 1 połowie XIV w. odbudowano kościół w układzie halowym na miejscu wcześniejszej bazyliki, z której pozostało prezbiterium.

⁴⁰ M. Złat, *Ząbkowice Śl.*, Wrocław 1970 przyjął za kroniką M. Koblitz, że kościół ukończony w 1330 r. nie zachował się, a istniejący jest fundacją Karola IV i został skończony w 1415 r.;

H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w...*

⁴¹ T. Kozaczewski, *Środa Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965, s. 97-104; H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w...*

⁴² T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006.

⁴³ H. Lutsch, op. cit., s. 648, 649 i J. Pilch, *Leksykon zabytków Dolnego Śląska...*, s. 341, określili kościół jako XV-wieczny.

⁴⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, nowa seria, T. IV, z. 1, Woj. wrocławskie, Oleśnica, Bierutów i okolice, p. red. J. Pokora, M. Złat, Warszawa 1983 r., s. 58 – 60. Proporcje i portal południowy bliższe są jednak XIII w.

rami międzynawowymi tworzą konstrukcję szkieletową. Na tym układzie podpór opierają się sklepienia założone na jednym poziomie w trzech nawach (il. 3 – 6). Parcie ze sklepień rozkłada się równomiernie na filary międzynawowe i ściany z przyporami. Istotną rolę odgrywa wielkość przęseł. W przypadku przęseł prostokątnych w nawach głównych i kwadratowych w nawach bocznych rozstaw podpór systemu szkieletowego jest dość gęsty. Przy przęsłach kwadratowych w nawie głównej, w nawach bocznych otrzymywano wydłużone przęsła prostokątne. Przy znacznej szerokości naw odległości między filarami stawały się dość duże. W kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu po raz pierwszy pojawiło się nowe rozwiązanie, w którym ilość przypór jest dwukrotnie większa niż filarów międzynawowych. Układ przypór był dostosowany do sklepień dolnego kościoła św. Bartłomieja i kontynuowany ku górze. W górnym kościele w nawie głównej zmieniono przęsła na kwadratowe. Odpowiadają im w nawach bocznych przęsła prostokątne o trzech przyporach i dwóch filarach. Na tych pięciu podporach rozpięto sklepienie pięciopodporowe, zwane także trójpodporowym lub piastowskim. Przy szerokich przęsłach nawy środkowej powstała konstrukcja sklepień naw bocznych podparta ścianami zewnętrznymi z gęsto rozmieszczonymi przyporami, które zapewniają stabilność całej budowli. Układ ten powtórzono w kilku kolejnych kościołach (il. 5).

W żadnym z kościołów nie założono jednolitego układu sklepień nad całym korpusem. Dzięki arkadom międzynawowym i opartych na nich ściankach sklepienia poszczególnych naw są niezależne. Prezbiteria i nawy przekryte zostały sklepieniami krzyżowymi, gwiazdzistymi i pięciopodporowymi. W korpusie nawowym przebudowie uległy sklepienia w Opolu, Kozuchowie, Ząbkowicach, Środzie Śląskiej i Wołowie. W Paczkowie sklepienia zostały prawdopodobnie odtworzone w okresie średniowiecza, w Oleśnicy współcześnie, a w Głogowie i Gubinie – całkowicie zniszczone.

Oryginalne sklepienia krzyżowo-żebrowe XIV – wieczne zachowały się w kilku kościołach (il. 7): w Jaworze, Kamieńcu Ząbkowickim, Ścinawie,

w korpusie nawowym w dolnym kościele św. Bartłomieja wrocławskiej kolegiaty św. Krzyża⁴⁵ oraz w prezbiterium kościoła św. Doroty we Wrocławiu. Sklepienia w nawie głównej wykonywano na rzucie prostokątnym, a w nawach bocznych najczęściej na rzutach prawie kwadratowych. Żebra sklepienne tylko w Jaworze spływały na słuźki przy ścianach naw bocznych rozpoczętych w XIII w. W pozostałych obiektach wnikały wysoko w ścianę lub opierały się na wspornikach.

Sklepienia gwiazdziste występują w 8 kościołach, w tym w pięciu w połączeniu ze sklepieniami pięciopodporowymi (il. 8). Sklepienie gwiazdziste po raz pierwszy zastosowano najpewniej w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu w 2 ćw. XIV w.⁴⁶ Nie występują w nim żebra przekątniowe wprowadzone w pozostałych obiektach, oprócz korpusu kościoła w Namysłowie. W Gliwicach wyjątkowo trzy nawy przekryto sklepieniami gwiazdzistymi – w nawie dłużnego. Ramiona żeber tworzących gwiazdę nie dochodzą do linii nasady sklepienia, lecz kończą się wyżej. Sklepienia te pochodzą z końca XIV w. lub początku XV w.

W pięciu kościołach o sklepieniach gwiazdzistych, w nawach bocznych o połowę węższych od naw głównych, znajdowały się sklepienia pięciopodporowe, po raz pierwszy zastosowane być może w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu (il. 9). Były by więc wcześniejsze lub równoczesne z pięciopodporowymi przęsłami pseudotranseptu katedry wrocławskiej⁴⁷. W kolegiacie św. Krzyża i w kościele NMP na Piasku sklepienia pięciopodporowe składają się z trzech trójkątnych przęseł oddzielonych żebrami przekątniowymi, wewnątrz których są po trzy żebra złączone w kluczu⁴⁸. W kościele św. Doroty we Wrocławiu wprowadzono małe uproszczenie – nad bocznymi trójkątami zamiast trzech żeber jest jedno dochodzące do zwornika żeber przekątniowych. Z kolei w Paczkowie jedno przęsło o najmniejszej ilości żeber nie ma żeber przekątniowych, tylko trzy układy trzech żeber połączonych w kluczach. Pozostałe przęsła naw bocznych w Paczkowie mają bardziej skomplikowane układy – ich czas powstania jest trudny do określenia.

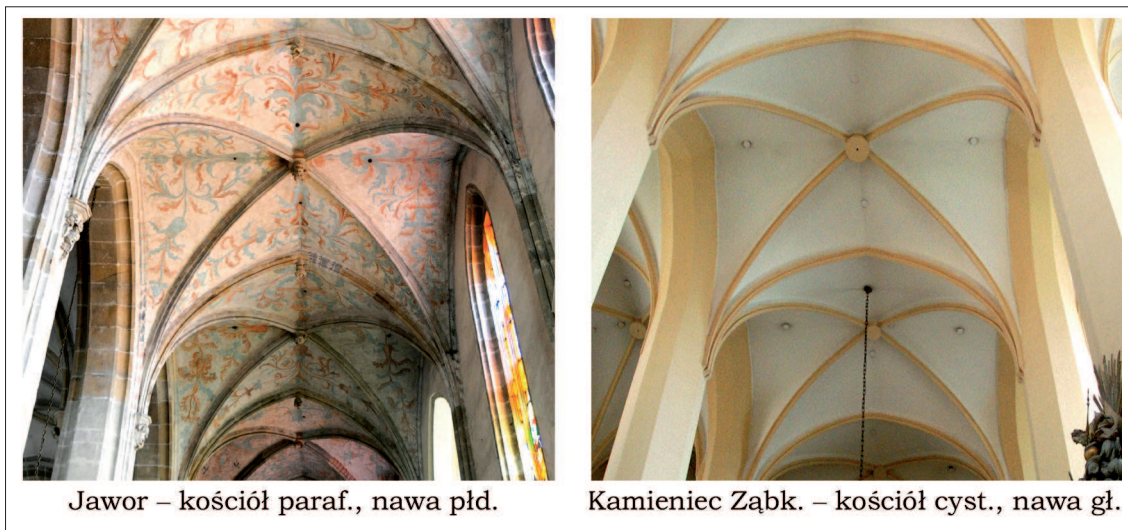
⁴⁵ Te sklepienia mogły powstać jeszcze w końcu XIII w.

⁴⁶ Zdaniem E. Małachowicza, *Wrocławski zamek książęcy...*, s. 170, korpus mógł być rozpoczęty w końcu XIII w., jeszcze przez Wilanda.

⁴⁷ E. Małachowicz, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2000, s. 51, 55, budowę transeptu i przekrycie go skle-

pieniem trójpodporowym (najpewniej wzorowanym na wschodnim przęsle chóru katedry Mariackiej w Krakowie) przypisuje rządowi biskupa Nankera (1326 – 1341).

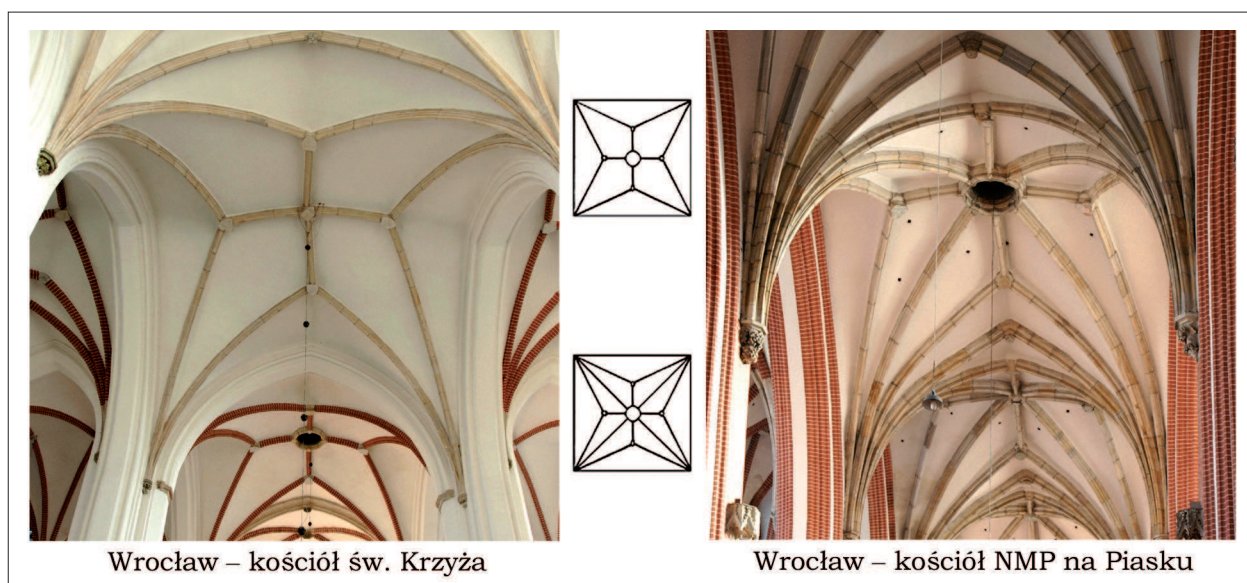
⁴⁸ Ten typ sklepienia trójpodporowego J. Sas-Zubrzycki, *Sklepienia polskie z doby średniowiecza i odrodzenia*, Miejsce Piastowe 1926, s. 82, jako pierwszy nazwał sklepieniem piastowskim.

Jawor – kościół paraf., nawa pld.

Kamieniec Ząbk. – kościół cyst., nawa gł.

7. Sklepienia krzyżowe
7. Cross vaults

Wrocław – kościół św. Krzyża

Wrocław – kościół NMP na Piasku

8. Sklepienia gwiazdziste
8. Star-vaults

W Namysłowie i Ścinawie pięciu punktom podparcia sklepień na ścianie zewnętrznej odpowiadają cztery punkty podparcia na linii filarów⁴⁹. Z powodu różnej ilości podpór powstały przęsła trapezowe, a w Ścinawie dodatkowo jedno trójkątne (il. 10). Środkowe przęsło w Namysłowie ma układ sklepienia pięciopodporowego bez przekątnych, jak w Paczkowie. Skrajne przęsła trapezowe mają cztery punkty podparcia i dwa zworniki, w których

łączą się po trzy żebra. D. Hanulanka wywodzi ten układ przęsła od „szalonego sklepienia” w prezbiterium w Lincoln (1192 – 1210), w którym przęsła są prostokątne oraz jest dodatkowe żebro przewodnie wzdłuż nawy⁵⁰. Układ przęsła w Ścinawie jest mniej skomplikowany, składa się z trzech przęsła sklepienia krzyżowego na rzutach trapezowych oraz jednego przęsła trójkątnego z trzema żebrami połączonymi w kluczu⁵¹.

⁴⁹ Podobne rozwiązanie wystąpiło w 2–3 ćw. XIV w. w kościele Bożego Ciała we Wrocławiu. Zdaniem E. Łużnieckiej, *Gotyckie świątynie Wrocławia...*, s. 37 – 40, we Wrocławiu wynikało to z niedokładności rozmiarzenia przęsła.

⁵⁰ Ibidem, il. III, szkic sklepienia został narysowany z błędem – żebro przewodnie zostało dwukrotnie załamane.

⁵¹ Przed wbudowaniem zachodniej wieży było jeszcze zapewne jedno trapezowe przęsło zachodnie.

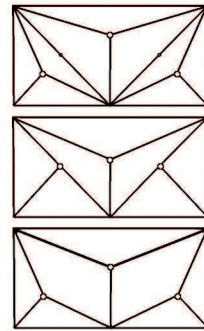
Wrocław – kolegiata św. Krzyża,
sklepienie nawy płu.

Wrocław – kościół św. Doroty
sklepienie nawy płu.

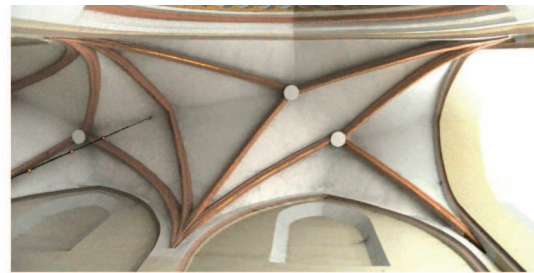
Paczków – kościół parafialny,
sklepienie nawy płu.

9. Sklepienia pięciopodporowe
9. 5-support vaults

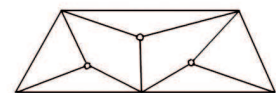
Namysłów – kościół paraf.,
sklepienie nawy bocznej korpusu nawowego

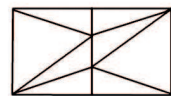
Lincoln (Anglia) – katedra, chór św. Hugona

Paczków

Namysłów

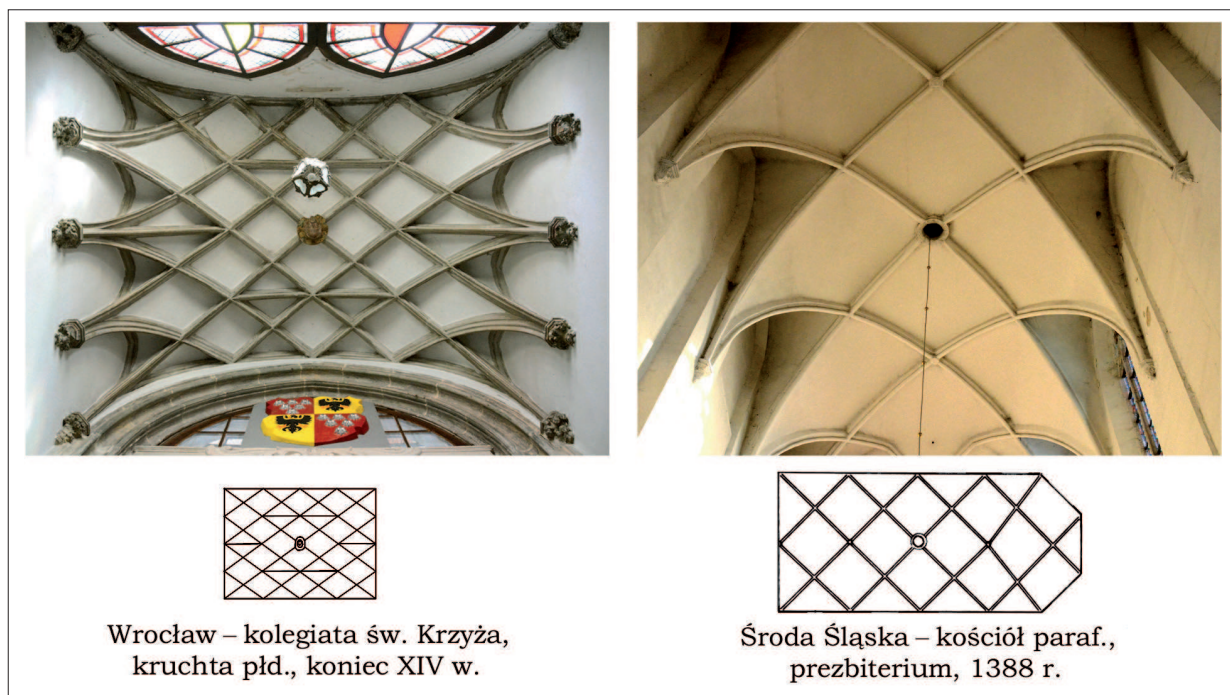

Lincoln – katedra

Namysłów

10. Sklepienia pięciopodporowe
10. 5-support vaults

11. Sklepienia sieciowe
11. Net-vaults

W kościołach o sklepieniach krzyżowych cały kościół nakrywał jednolity system sklepienny, rozdzielony na nawy łękami międzynawowymi. W kościołach o sklepieniach gwiaździstych w nawie środkowej stosowano w nawach bocznych sklepienia pięciopodporowe i rzadziej krzyżowe. Nastąpiło wyraźne zróżnicowanie artykulacji sklepień – symetryczne sklepienia gwiaździste i niesymetryczne sklepienia pięciopodporowe, z dwukrotnym zwiększeniem podziałów na ścianach zewnętrznych. D. Hanulanka⁵² zwróciła uwagę, że sklepienia pięciopodporowe wprowadziły dynamikę do wnętrza. Kolejnym krokiem było zwiększenie dynamiki przez zróżnicowanie ilości przypór i filarów. W Namysłowie i Ścinawie w nawach bocznych powstały wówczas przęsła o rzutach trapezowych i trójkątnych – niewątpliwie była to koncepcja zaplanowana.

Dobudowaną w końcu XIV w. kruchtę południową w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu przekryto niespotykanym dotychczas w kościołach halowych sklepieniem sieciowym. Ma ono kształt kolebki z jednorodną siecią żeber, które spoczywają na wspornikach roślinnych⁵³. Pierwsze sklepienia sieciowe na Śląsku zastosowano w kościele parafial-

nym św. św. Piotra i Pawła w Legnicy (1380 – 1390) i w prezbiterium kościoła parafialnego w Środzie Śląskiej (1388 r.)⁵⁴, który planowano jako halowy. Sklepienia o sieci jednorodnej poprzedziły na Śląsku sklepienia parlerowskie, które pojawiły się w XV w.

3. Wnętrza

Wnętrza kościołów w większości składały się z dwóch elementów – prezbiterium i korpusu nawowego. Tylko w dwóch kościołach wystąpił transept. Wyjątkowo w Głogowie i prawdopodobnie w Nysie od początku między przyporami naw bocznych znajdowały się kaplice. W wielu kościołach zakrystia została zrealizowana w późniejszym etapie. Wnętrza korpusów nawowych są wysokie, dobrze oświetlone, w jedenastu kościołach z filarami rozstawionymi szeroko, dzięki czemu wzrokiem można objąć całe wnętrze (il. 12). W siedmiu kościołach przęsła w nawie głównej są prostokątne, a filary gęsto rozmieszczone, co potęguje wrażenie większej wysokości wnętrza i wydzielenia każdej z naw (il. 13). Arkady międzynawowe tylko w górnej części sklepiennej tworzą podział na trzy nawy.

⁵² D. Hanulanka, op. cit.

⁵³ A. Grzybowski, *Kościół św. Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2000, s. 406, określił niesłusznie sklepienie jako „parlerowskie” i datował na około 1400 r.

⁵⁴ D. Hanulanka, op. cit., s. 94.

Wrocław – kolegiata św. Krzyża

Wrocław – kościół św. Doroty

Namysłów – kościół paraf.

Ścinawa – kościół paraf.

Wrocław – kościół NMP na Piasku

Paczków – kościół paraf.

12. Wnętra kościołów halowych o przęsłach kwadratowych
12. Interiors of hall churches with square bays

Jawor – kościół paraf.

Wołów – kościół paraf.

Kamieniec Ząbkowicki – kościół cyst.

Nysa – kościół paraf.

13. Wnętra kościołów halowych o przęsłach prostokątnych
13. Interiors of hall churches with rectangular bays

Ściany wewnątrz są w większości gładkie, bez podziałów, z oknami nisko schodzącymi (il. 14). Tylko w kościele parafialnym w Jaworze rozpoczętym w 2 poł. XIII w. ściany zostały rozczłonkowane wiązkami słupów. W dwóch kościołach – w Namysłowie (1 poł. XIV w.) i NMP na Piasku we Wrocławiu (1334 – 1390) wystąpiły lizeny na ścianach naw bocznych. W Namysłowie, gdzie gotyckie mury wzniesiono na wcześniejszych z XIII w., lizeny wy-

konano od poziomu około 5-6 m nad posadzką, w nowych, podwyższonych murach. W kościele wrocławskim lizenami rozczłonkowana została ściana południowa (w korpusie i prezbiterium), a po stronie północnej wcześniejszą ścianę pozostawiono gładką, jedynie z oknami. W kościołach o sklepieniach pięciopodporowych w nawach bocznych rytm okien jest dwukrotnie większy niż przy sklepieniach krzyżowych, co wpływa na lepsze oświetlenie wnętrza.

Wrocław – kolegiata św. Krzyża
nawa płn.

Wrocław – kościół NMP na Piasku,
wnętrze nawy pld.

14. Artykulacja ścian bocznych
14. Articulation of side walls

W kościele św. Doroty we Wrocławiu ściana nawy południowej korpusu rozcłonkowana jest wysokimi wnękami okiennymi, które przedłużono aż do posadzki (il. 15). Wnęki mają głębokość 0,50 m i nadają ścianie mocną artykulację pionową. Podobne rozwiązanie zastosowano w wielobocznym zamknięciu prezbiterium w kościele w Paczkowie.

Kolegiata w Głogowie (1335 – 1401) od początku otrzymała kaplice między przyporami naw bocznych. Otwierają się one ostrołukowymi arkadami na wewnątrz, a okna naw bocznych są niezbyt wysokie, ponieważ dochodzą do dachu nad kaplicami. Także w Nysie (korpus przed 1392 r.) występują kaplice między przyporami, ale przy bardzo dużej wysokości wnętrza okna nawy są także wysokie.

Prezbiteria jednonawowe są długie, zamknięte wielobocznie, z wyjątkiem prostokątnych prezbiteriów z XIII w. w Opolu, Koźuchowie i Gubinie.

Z korpusem łączą się wysokim otworem tęczowym, a ich wysokość jest zbliżona do wysokości nawy głównej. W kościele NMP na Piasku we Wrocławiu trójnawowe prezbiterium zakończone trzema wielobokami ma identyczną szerokość i wysokość jak korpus nawowy i stanowi jego przedłużenie (il. 12). Część prezbiterialna oddzielona była lektorium. Dodatkowo nawa środkowa prezbiterium została wydzielona dla zakonników z reszty wnętrza ścianami parapetowymi⁵⁵. W kościele franciszkańskim w Środzie Śląskiej lektorium zajmowało przestrzeń między wieżą i aneksem południowym, o czym świadczą pozostałości portalu na piętrze wieży, przez który wchodziło się na podwyższenie lektorium. W kościele augustiańskim św. Doroty we Wrocławiu zdaniem E. Łuzynieckiej lektorium zajmowało całą szerokość korpusu⁵⁶. Jednak cienkie ścianki, zapewne wtórne, na zakończeniu naw bocznych oraz wejścia w zachodnim prześle prez-

⁵⁵ O. Czerner, *Chór kapłański i lektorium...*, s. 181 – 206; O. Czerner, *Problemy związane z anastylozą lektorium...*, s. 3 – 58.

⁵⁶ E. Łuzyniecka, *Gotyckie świątynie Wrocławia...*, s. 73-103, ryc. 95, 96.

Wrocław – kościół św. Doroty, nawa płd.

Paczków – kościół paraf., prezbiterium

15. Wnęki okienne sięgające do poziomu posadzki
15. Window niches reaching the floor level

biterium mogą świadczyć o umieszczeniu lektorium w zachodnim przęśle prezbiterium, z możliwością przejścia po bokach⁵⁷.

Wnętra większości kościołów pokryte są tynkami pochodzącymi z czasów nowożytnych. Tylko w kilku obiektach, w czasie prac konserwatorskich prowadzonych po zniszczeniach z czasów II wojny światowej, natrafiono na ślady po dawnym opracowaniu powierzchni wnętrza⁵⁸. Z przeprowadzonych badań wynika, że na początku XIV w. kontynuowano sposób wykończenia z XIII w., który polegał na pozostawieniu ścian w surowej cegle z białymi spoinami. Później zaczęto niektóre partie ścian tynkować, a detale architektoniczno – rzeźbiarskie malować. W kościele NMP na Piasku we Wrocławiu

odtworzono pierwotną polichromię architektoniczną wnętrza (il. 17). Na tle gładkich, białych, otynkowanych powierzchni ścian i filarów wyróżniają się pozostawione w surowej cegle pilastry na ścianach i filarach, profilowane części filarów, przechodzące do arkad międzynawowych oraz naroża wnek okiennych. Tworzą one regularny rytm białych i czerwonych pionowych pasów. Na tle otynkowanych powierzchni sklepień żebra i detale sklepień pozostawiono w naturalnym materiale – kamienne w nawie głównej i ceglano – kamienne w nawach bocznych. Niektóre wsporniki piaskowcowe w nawie bocznej, a zwłaszcza we wschodnich zakończeniach wielobocznych zachowały liczne ślady barwnej polichromii.

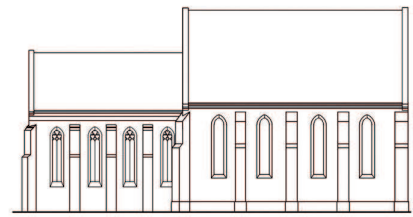
⁵⁷ Takie rozwiązania stosowano w kościołach Europy zachodniej, a na Śląsku wystąpiło w kościele parafialnym w Stolcu; H. Kozaczewska-Golasz, *Zagadnienie przegród w polskich kościołach parafialnych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1980, t. XXV, z. 3–4, s. 191-201.

⁵⁸ M. Kilariski, *O właściwą fakturę muru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1955, nr 1, s. 23-33; E. Małachowicz, *Faktura i polichromia architektoniczna średniowiecznych wnętrz ceglanych na Śląsku*, „KAiU”, 1965, t. X, z. 3–4, s. 207-227; E. Małachowicz,

Problemy konserwacji średniowiecznej faktury i polichromii architektonicznej we Wrocławiu, „Ochrona Zabytków”, Warszawa 1965 r. nr 4; J. Żelbromski, *Architektoniczne polichromie we wnętrzu kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu w okresie średniowiecza*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 3, *Świątynia*, p. red. J. Rozpędowskiego, Wrocław 1997, s. 78-87; E. Małachowicz, *Faktura i kolorystyka...*, s. 29 – 46; E. Łużyniecka, *Kolorystyka i faktura architektury średniowiecznych kościołów cysterskich w Polsce*, „Architectus”, nr 1(7), 2000, s. 19-28.

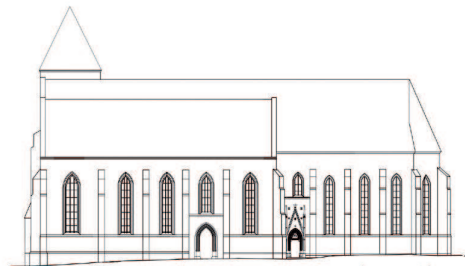
Opole – kościół franciszkański

0 10 m

Jawor – kościół parafialny

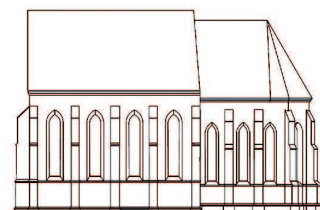
0 10 m

Zabkowice Śl. – kościół parafialny

Wołów – kościół parafialny

0 10 m

16. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych
16. Church views and reconstructions of longitudinal elevations

4. Elewacje

Elewacje podłużne kościołów części prezbiterialnej i korpusu miały podobne wysokości ścian, także w kościołach, w których prezbiterium było wcześniejsze (Opole, Ząbkowice). Z powodu różnicy szerokości część wschodnia posiadała niższy dach, gdy korpus nakryty był jednym dachem znacznej wysokości. W przypadku przekrycia korpusu trzema dachami odpowiednio niższymi, dach nad nawą główną stanowił kontynuację dachu nad prezbiterium (Jawor, Paczków, Wołów) (il. 16, 17)⁵⁹. We wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża dachy nad nawą główną, prezbiterium i transeptem tworzą układ krzyża. W korpusie nad nawami bocznymi założono dachy poprzeczne z trójkątnymi szczytami (il. 18).

Artykulację pionową elewacji tworzą gęsto rozmieszczone przypory i wysokie okna maswerkowe. Podziały poziome wyznaczają cokół oraz gzyms kapnikowy połączony z poszurami okiennymi. Podział na przęsła w kilku obiektach nie jest jednakowy na całej długości elewacji. W Jaworze, gdzie rozpoczęto budowę fasady dwuwieżowej, związane z nią przęsło zachodnie jest szersze. W kilku innych kościołach nie wybudowano wież, mury wskazują, że ich nie planowano, ale przęsła zachodnie są tradycyjnie (?) szersze – w Opolu, Ząbkowicach, Koźuchowie, Gliwicach i Kamieńcu Ząbkowickim. Nieznacznie szersze przęsła wykonano w miejscach występowania portali w kolegiacie głogowskiej i kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. W pozostałych kościołach podziały są jednakowe wzdłuż całych elewacji, niezależnie komponowane w prezbiterium i korpusie nawowym.

Okna są wysokie, ale niezbyt szerokie w stosunku do rozpiętości przęsła między przyporami. Tylko elewacje kościoła w Kamieńcu Ząbkowickim, kościoła NMP na Piasku i św. Doroty we Wrocławiu oraz w Nysie wyróżniają się wysokimi i szerokimi oknami, które zajmują prawie całą szerokość ściany między przyporami. Wszystkie okna w elewacji korpusu były jednakowej wielkości, oprócz kościoła w Ścinawie i Gliwicach. Środkowe okno elewacji południowej w Ścinawie było szersze i krótsze (il. 17). Pod tym oknem znajdował się portal, więc okno nie mogło zejść dostatecznie nisko. Być może zwiększe-

nie szerokości miało zrekompensować mniejszą wysokość. Nie można też wykluczyć, że okno to miało silniej oświetlić wyjątkowe w nawie bocznej przęsło trójkątne. Na osi okna znajdował się filar. W ścianie północnej nie ma okna środkowego. W Gliwicach zachodnie przęsło korpusu jest dłuższe i otrzymało szersze okno (il. 17). Wyjątkowo wąskie i wysmukłe okna wykonano w korpusie i prezbiterium kościoła w Paczkowie. Wśród kościołów parafialnych jest on najwyższy po kościele w Nysie (il. 17, 19).

W kolegiacie głogowskiej trójnawowy korpus halowy otrzymał boczne kaplice, z którymi elewacje przypominają układ bazylikowy (il. 19). Długa ściana kaplic bez podziałów posiada nieduże okna ułożone parami. Przypory korpusu o kilku uskokach wtapiają się w jednospadowy dach kaplic. Górne okna są szerokie, trójdzielne. Podobną kompozycję elewacji posiada kościół w Nysie. Jego ściany są dużo wyższe i okna odpowiednio większe.

Elewacje północne były podobne do elewacji południowych (il. 16, 18, 19). W siedmiu obiektach wzbogacone były o zakrycie przy prezbiterium, niekiedy z piętrym oraz wieże w narożu między prezbiterium a korpusem – w Koźuchowie, Wołowie, Paczkowie i wrocławskim kościele św. Doroty (il. 18). We wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża wieże umieszczono między transeptem a korpusem po stronie południowej i północnej.

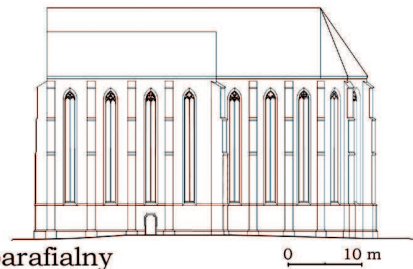
Fasady zachodnie kościołów były w większości bezwieżowe, wieże wzniesiono tylko w kościołach parafialnych w Jaworze, Namysłowie, w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu i prawdopodobnie w kolegiacie w Głogowie. Fasady kościołów bezwieżowych podzielone zostały najczęściej przyporami na trzy części i zwieńczone jednym lub trzema szczytami. Kościoły w Koźuchowie, Paczkowie i Wołowie zwieńczone były trzema dachami. Układem dachów wyróżnia się kościół św. Krzyża we Wrocławiu, w którym fasada jest dwupoziomowa, nakryta wysokim dachem nad nawą główną i poprzecznymi niższymi dachami nad nawami bocznymi. W przyziemiu występują trzy nieduże okna, a wyżej – duże sześciokątne okno maswerkowe na osi. Szczyt ozdobiono wysokimi blendami ostrołukowymi. Elewacje zachodnie w kościele św. Doroty we Wrocławiu i w kościele parafialnym w Nysie także otrzymały dekoracyjne szczyty.

⁵⁹ Dla kościołów z klasztorami po stronie południowej i niedostępnej w pełni elewacją południową przedstawiono możliwe do rekonstrukcji elewacje północne: Opole – kościół franciszkań-

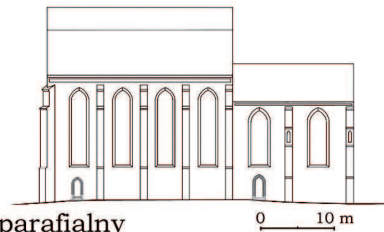
ski, Wrocław – kościół NMP na Piasku i św. Doroty, Środa Śląska – kościół franciszkański.

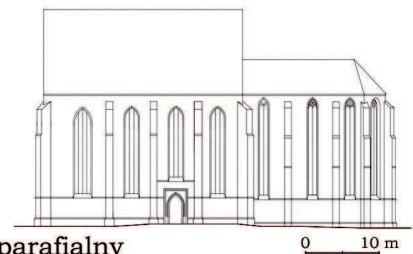
Paczków – kościół parafialny

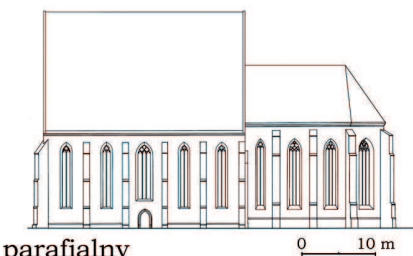
Kozuchów – kościół parafialny

Gliwice – kościół parafialny

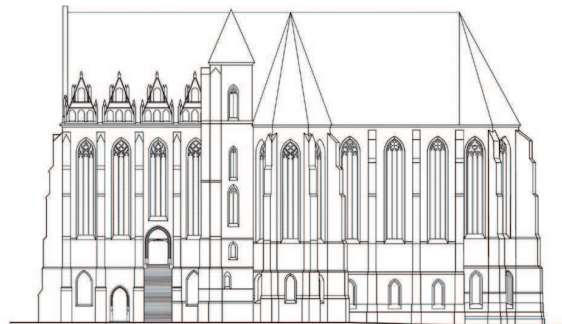
Ścinawa – kościół parafialny

17. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych
17. Church views and reconstructions of longitudinal elevations

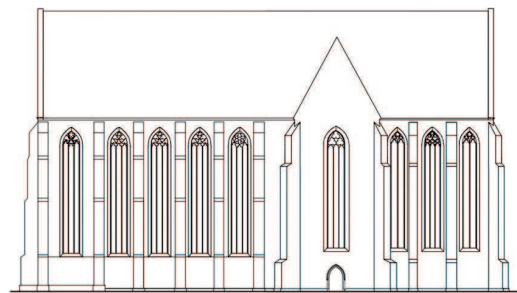
Wrocław – kolegiata św. Krzyża

0 10 m

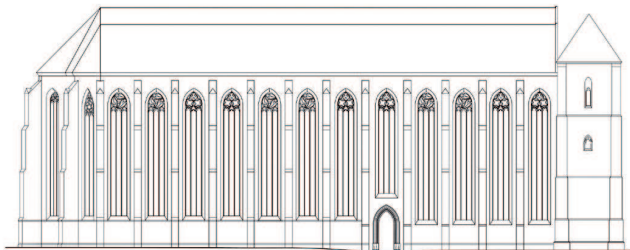
Kamieniec Ząbkowicki – kościół cysterski

0 10 m

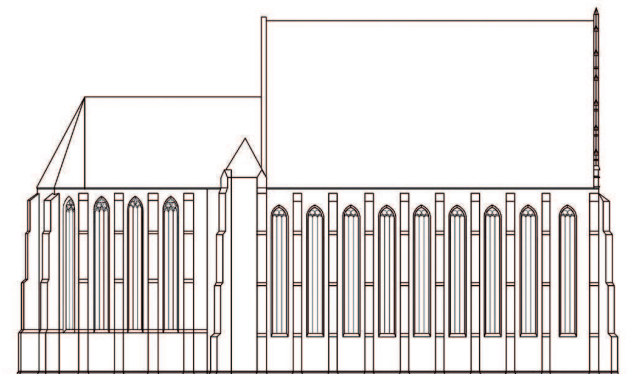
Wrocław – kościół NMP na Piasku

0 10 m

Wrocław – kościół św. Doroty

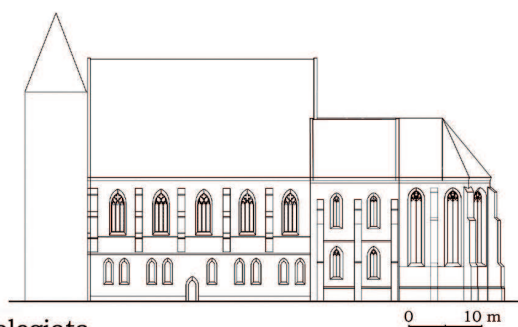

0 10 m

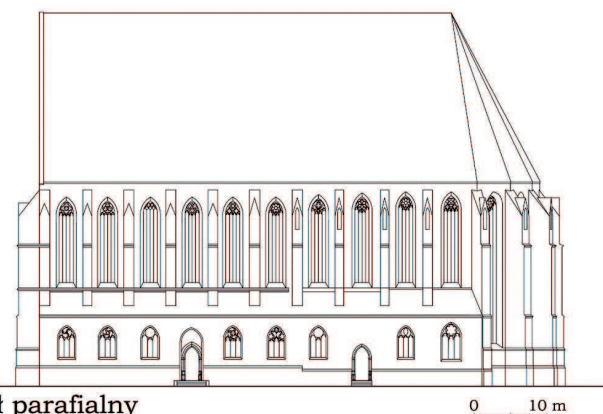
18. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych
18. Church views and reconstructions of longitudinal elevations

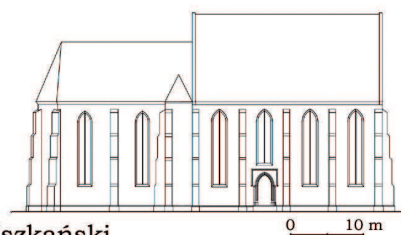
Głogów – kolegiata

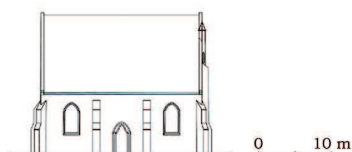
Nysa – kościół parafialny

Środa Śląska – kościół franciszkański

Oleśnica – kościół NMP

19. Widoki kościołów i rekonstrukcje elewacji podłużnych
19. Church views and reconstructions of longitudinal elevations

Jedyną w XIV w. dwuwieżową fasadę wzniesiono w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. Początkowo wieże sięgały tylko do wysokości korony murów korpusu. Znaczne poszerzenie fasady spowodowały boczne przypory. Ściana jest gładka, bez podziałów pionowych. Na osi fasady usytuowano wysoki portal z wimpergą na tle prostokątnej płyciny, a nad nim okno. Boczne partie fasady, należące do wież, podzielono gzymsami, a po kilka okien umieszczono na osiach wież.

Rozpoczęta w XIII w. dwuwieżowa fasada w Jaworze nie została ukończona, zrezygnowano z podwyższenia murów wieży południowej i ścianę zwieńczono trójkątnym szczytem, jak po stronie wschodniej, ale bez dekoracji. Szczyt nad nawą główną ozdobiono blendami maswerkowymi i zwieńczono sterczynami. W dolnej części fasady znajduje się portal z pinaklami, zwieńczony wcześniej wysoką wimpergą, zachodzącą na rozetę, pozostającą zapewne po koncepcji trzynastowiecznej.

W Namysłowie wzniesiono w XIV w. jedną wieżę zachodnią na osi kościoła. Prawdopodobnie jedna wieża występowała także w kolegiacie w Głogowie, a po jej zawaleniu się wzniesiono nową w XIX w., odsuniętą od ściany zachodniej. W kilku kościołach wieże dobudowano w XV i XVI w. w północnym narożu prezbiterium i nawy oraz od zachodu.

5. Detale architektoniczne i rzeźbiarskie

Do detali architektonicznych należą: elementy filarów, detale związane ze sklepieniami - żebra, wsporniki i zworniki, dekoracje na przyporach i elewacjach oraz okna i portale. Dekoracje rzeźbiarskie są najczęściej skromne, z wyjątkiem kościoła parafialnego w Jaworze i kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu. Rzeźby planowane w portalach w większości nie zachowały się lub prawdopodobnie nie zostały zrealizowane.

Filary

W kościołach występuje kilka typów filarów międzynawowych. Ogólnie można je podzielić na ośmioboczne umiarowe, krzyżowe, prostokątne i wydłużone ośmioboczne. Najstarszy typ filara o przekroju ośmioboku umiarowego znajduje się w kolegiacie głogowskiej. Filary w kolegiacie gotyckiej powstały przez podwyższenie filarów trzynastowiecznych, a forma nie uległa zmianie. Filary

miały cokół, ale nie miały głowic. W miejscu przejścia do arkady w skośnych powierzchniach filarów wykonano po 3 uskoki, obiegające arkadę. Podobne rozwiązanie występuje w kościołach w Koźuchowie i Nysie (il. 20). W Kamieńcu Ząbkowickim filary w korpusie nawowym, począwszy od drugiej pary od wschodu, są ośmioboczne, ale nie umiarowe jak w prezbiterium, lecz lekko poprzecznie wydłużone. Bez podziałów przechodzą w wieloboczną arkadę międzynawową. Także w kościele parafialnym w Gliwicach profilowanie ośmiobocznych filarów płynnie przechodzi w arkady.

W trzech kościołach przy filarach ośmiobocznych występują lizeny (il. 20). W kościele parafialnym w Ząbkowicach Śląskich filary o przekroju ośmioboku lekko wydłużonego poprzecznie jedynie od strony nawy głównej otrzymały dodatkowe lizeny z podkładkami, spływające aż do posadzki. Tylko uskoki po bokach lizeny, jakby kwadratowe słuszki, zwieńczono dekoracją liściastą. Ostrołukowe arkady nie powtarzają przekroju filarów, lecz podobnie jak w Głogowie i Koźuchowie, nad powierzchniami skośnymi wykonano kilka uskoków. Pozostałości filarów ośmiobocznych zachowały się w kościele w Gubinie. Filary lekko wydłużone podłużnie przy dłuższych bokach miały lizeny od strony nawy głównej i naw bocznych⁶⁰. W kościele w Jaworze filary są ośmioboczne, lekko wydłużone w linii arkad, z lizenami po stronie naw. Skośne powierzchnie ośmioboku otrzymały profilowanie w postaci odcinkowych wklęsek. Naroża lizen ścięto i zamieniono na małe wklęski. Profilowanie filarów płynnie przechodzi w arkady, a rozbudowane dekoracyjne wsporniki podtrzymują żebra sklepienne.

Filary krzyżowe wzniesiono na skrzyżowaniach kościołów z transeptami w Kamieńcu Ząbkowickim i w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu, z końca XIII w. i początku XIV w. Filary nie są symetryczne, lecz lekko wydłużone wzdłuż osi kościoła, ze skośnymi ścięciami przy kolejnych uskokach.

Filary prostokątne z lizenami o profilowanych narożach wzniesiono w korpusie wrocławskiego kościoła św. Bartłomieja oraz w Ścinawie.

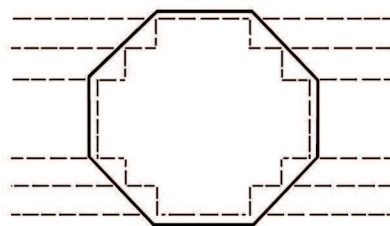
Najczęściej stosowane były filary o przekroju ośmiobocznym wydłużonym podłużnie – znajdują się we wrocławskich kościołach św. Krzyża, NMP na Piasku i św. Doroty oraz w kościołach parafialnych

⁶⁰ Lizeny nie były związane z gurtami, jak sądził M. Małachowicz, *Badania architektoniczne fary gubińskiej w 2008 r. Stan*

badań fary gubińskiej, w: *Lubuskie materiały konserwatorskie*, t. 5, Zielona Góra 2008, s. 54-61.

Kożuchów – kościół paraf., arkady nawy płd.

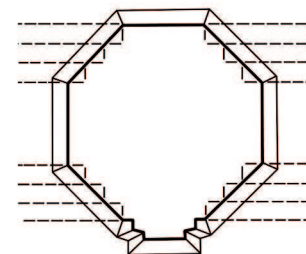

0 1 2 m

Kożuchów

Ząbkowice Śl. – kościół paraf., filar

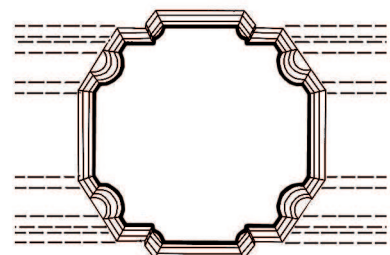

0 1 2 m

Ząbkowice Śl.

Jawor – kościół paraf., arkada międzynawowa

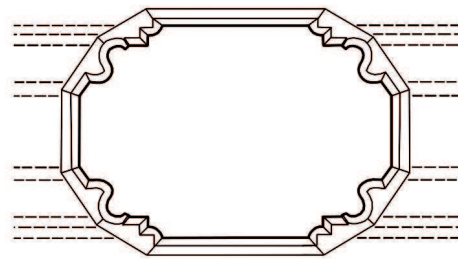
0 1 2 m

Jawor

20. Filary ośmioboczne
20. Octagonal pillars

Wrocław – kolegiata św. Krzyża

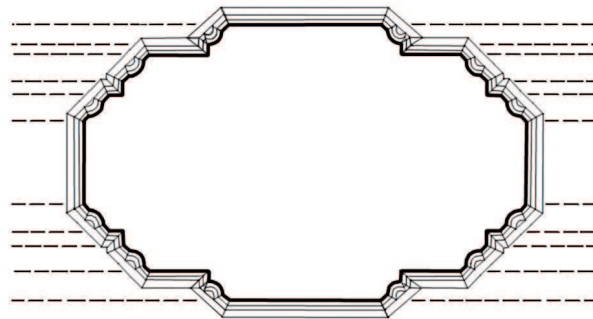

0 1 2 m

Wrocław – św. Krzyża

Wrocław – kościół NMP na Piasku

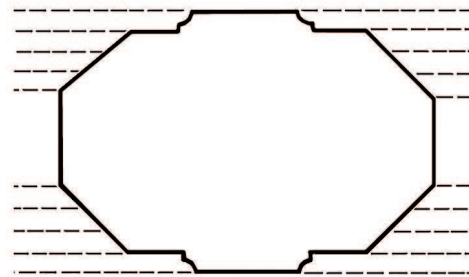

0 1 2 m

Wrocław

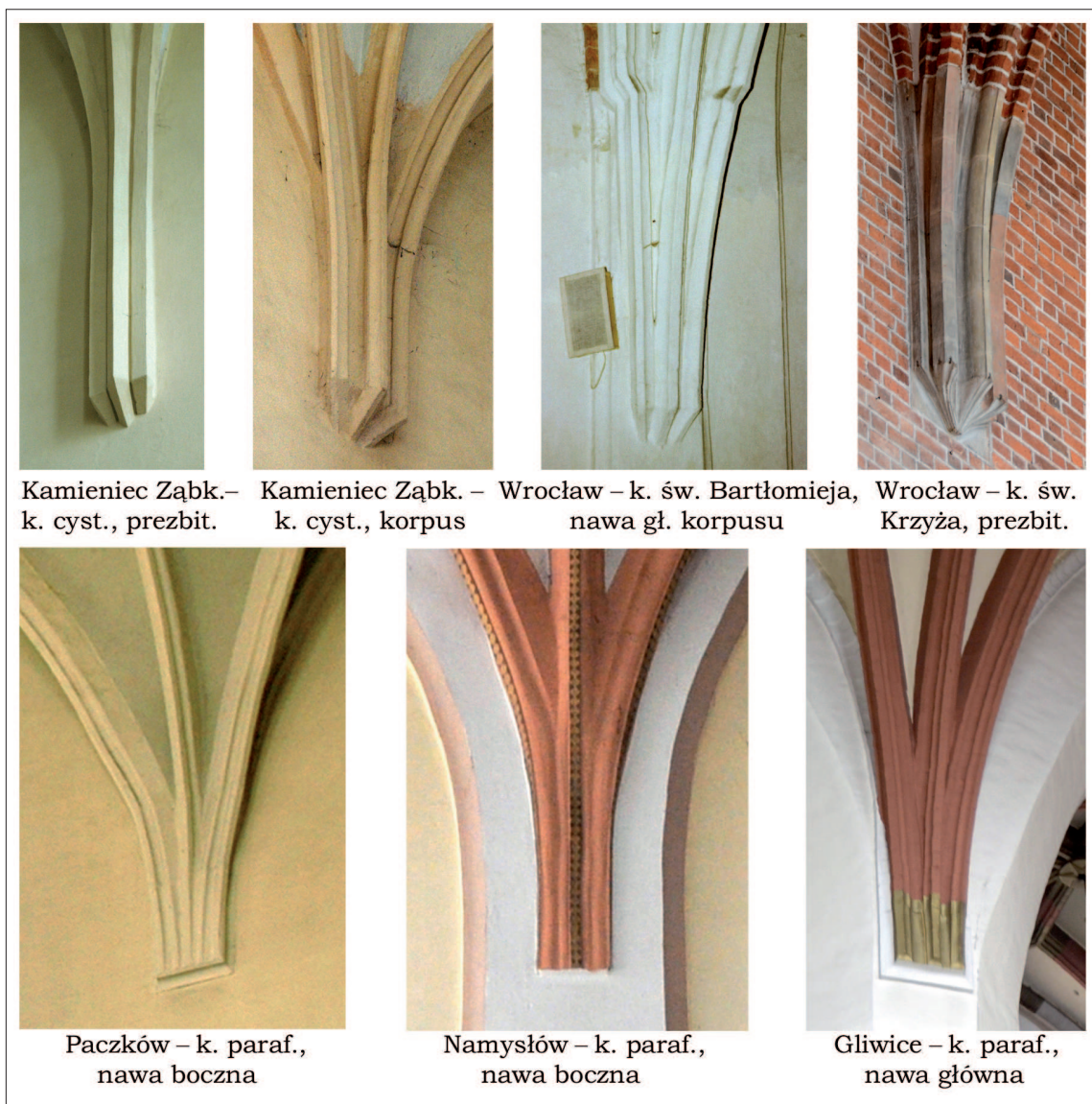
Namysłów – kościół paraf., korpus

0 1 2 m

Namysłów

21. Filary ośmioboczne wydłużone
21. Elongated octagonal pillars

Kamieniec Ząbk. – k. cyst., prezbiterium.

Kamieniec Ząbk. – k. cyst., korpus

Wrocław – k. św. Bartłomieja, nawa gł. korpusu

Wrocław – k. św. Krzyża, prezbiterium.

Paczków – k. paraf., nawa boczna

Namysłów – k. paraf., nawa boczna

Gliwice – k. paraf., nawa główna

22. Osadzenie żeber
22. Ribs mounting

w Namysłowie, Paczkowie i Wołowie (il. 21). Przy dłuższych bokach występują lizeny, różnej szerokości. Filary wydłużone ośmioboczne pojawiły się w 3 ćw. XIII w. w Głubczycach, ale dopiero w XIV w. otrzymały pilastry. W Namysłowie oraz w kościele św. Doroty we Wrocławiu występują filary o gładkich powierzchniach, w pozostałych kościołach, na powierzchniach skośnych otrzymały uskoki i wklęsłości. Lizeny na dłuższych bokach stanowiące element filarów nie mają odpowiedników na ścianach z wyjątkiem kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu, w którym lizeny umieszczono tylko na ścianie południowej nawy bocznej⁶¹.

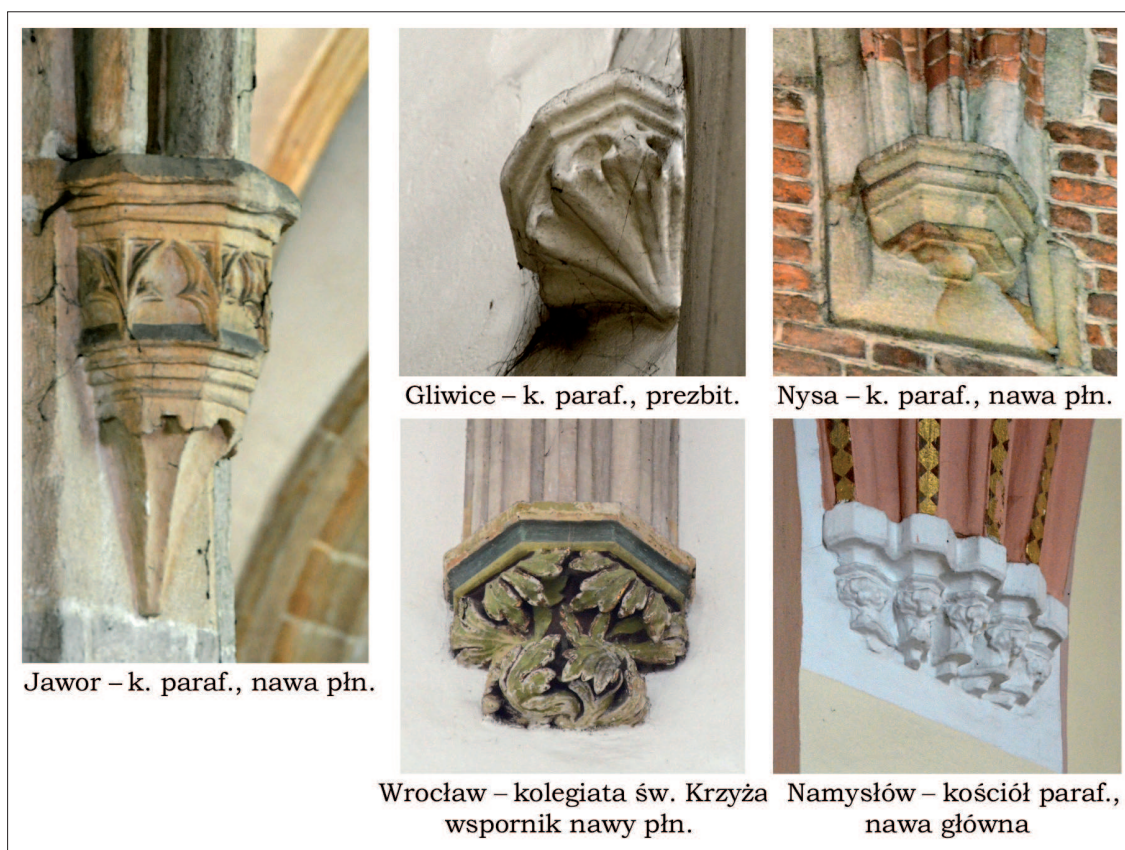
Żebra, wsporniki sklepienne i zworniki

W omawianych kościołach występowały sklepienia krzyżowe, gwiaździste i pięciopodporowe (trójpodporowe). Zastosowano w nich żebra o różnych przekrojach i sposobach osadzenia na ścianach i filarach. W kluczach posiadały zworniki lub kamienne pierścienie.

Dla XIII w. charakterystyczne były żebra zakończone wałkiem lub wałkiem z noskiem, przechodzącym we wklęsłość. Żebra takie występują w prezbiterium i nawie głównej w kościele w Jaworze⁶² oraz w korpusie kościoła w Złotoryi. W korpusie nawowym w Namysłowie żebra otrzymały po jed-

⁶¹ W kościele w Jaworze ściany naw bocznych zostały rozczłonkowane wiązkami służek stanowiącymi kontynuację rozczłon-

kowania trzynastowiecznego. Służki przechodzą bezpośrednio w żebra, które po stronie filarów opierają się na wspornikach.

23. Wsporniki geometryczne i roślinne
23. Geometric and plant brackets

nej wklęsłe i wałek z szerokim noskiem. W żebrach nawy południowej w Jaworze z 1 ćw. XIV w. zamiast wałka zastosowano zakończenie trapezowe. Wcześniej przekrój trapezowy wystąpił w prezbiterium kościoła w Grodkowie w 2 poł. XIII w. Kształt trapezu jest inny niż w Jaworze – krótki i szeroki. Podobną formę tego przekroju otrzymały żebra w prezbiterium św. Doroty i w nawie głównej kościoła w Ścinawie, ale o nieco innych proporcjach.

Żebra podwójnie wklęsłe, od spodu prosto ścięte, najwcześniej wystąpiły w prezbiterium i transepcie kościoła św. Bartłomieja we Wrocławiu przed 1290 r. Przekrój ten stał się charakterystyczny dla sklepień czternastowiecznych, zastosowano go w korpusie kościoła w Gubinie i w Gliwicach⁶². Natomiast w korpusie nawowym w Kamieńcu Ząbkowickim podwójne wklęsłki zostały głębiej wycięte, a dolna wąska część ma formę noska. Od 1 do 3 ćw. XIV

w. w kościołach halowych równolegle występowały żebra jednowklęskowe z wałkiem lub zakończeniem trapezowym oraz żebra dwuwklęskowe. Ostatnia ćwierć XIV w. to powrót do form z końca XIII w. – wzbogaconych form jednowklęskowych z wałkiem z noskiem, jak we wrocławskim kościele NMP na Piasku, oraz prostokątnych o ściętych narożach, ale o bardziej wysmukłych proporcjach niż w końcu XIII w., jak w korpusie wrocławskiego kościoła św. Doroty.

W sześciu kościołach żebra spływające na ścianę zakończono bez wsporników. W kościele w Kamieńcu Ząbkowickim, św. Bartłomieja i w prezbiterium kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu żebra w dolnej części zostały załamane pod kątem i wnikają w ścianę (il. 22). W Paczkowie i Gliwicach zakończono je poziomo nad wklęsłym profilem łuku tarczowego, a w Namysłowie na ścianach bocznych żebra ucięto

⁶² W kościele w Jaworze zastosowano aż cztery rodzaje przekrojów żeber znanych jeszcze w XIII w. Rysunki przekrojów żeber przedstawiła K. Barczyńska, op. cit., s. 48. Czas ich powstania oceniła na lata 1280 – 1300 w prezbiterium oraz 1300 – 1320 w korpusie, podkreślając wczesne pochodzenie form żeber w nawie północnej.

⁶³ Żebra w Gliwicach znajdują się w lapidarium w sali na czwartej kondygnacji wieży. W sklepieniach istniejących w kościele także są żebra dwuwklęskowe.

Jawor – kościół parafialny, wspornik w nawie głównej

Jawor – kościół parafialny, wspornik w nawie głównej

Wrocław – kościół św. Krzyża, wspornik nawy płn.

Wrocław – kościół NMP na Piasku, nawa główna

Wrocław – kościół NMP na Piasku, nawa płn.

Wrocław – kościół NMP na Piasku, nawa pld.

Wrocław – kościół NMP na Piasku, nawa główna

24. Wsporniki z rzeźbami figuralnymi
24. Brackets with figure sculptures

poziomo bez wykończenia. W pozostałych kościołach występują wsporniki sklepienne. Otrzymały one formy geometryczne, najczęściej wieloboczne, a także z dekoracją architektoniczną, roślinną, z maskami i z rzeźbami (il. 23, 24). Dopełnieniem dekoracji rzeźbiarskiej w kościele NMP na Piasku we Wroc-

ławiu miały być rzeźby na filarach od strony nawy głównej. Wykonano pod nie wsporniki o dekoracji roślinno-rzeźbiarskiej oraz wysokie baldachimy. Istniejące rzeźby pochodzą z początku XX w.

Żebra w kluczu łączone były zwornikami lub pierścieniami zwornikowymi. W nawie południo-

wej w Jaworze występują zworniki zwisające o dekoracjach geometrycznych, roślinnych i z rzeźbami. W innych kościołach zworniki są talerzowe, w postaci tarczy herbowej lub o dowolnych kształtach wynikających z dekoracji malowanej lub płaskorzeźbionej. Ozdobiono je motywami roślinnymi, maskami, postaciami, pierwotnie były polichromowane.

Okna

W większości kościołów znajdują się duże okna obustronnie rozchylone, w dwóch obiektach tylko z laskowaniem, a w dziewięciu z kamiennymi maswerkami o bogatej kompozycji w podłuczcu. Z powodu licznych wojen i kataklizmów tylko niektóre okna zachowały oryginalne maswerki, część odnowiono w XIX i na pocz. XX w. Niestety stan zachowania i dokładny czas ich powstania często jest niemożliwy obecnie do określenia.

Okna w jednej elewacji otrzymywały różne formy maswerków, które mogły być: powtarzane co drugie okno (Wrocław – kolegiata św. Krzyża), powtarzane parami (Wrocław – kościół NMP na Piasku), komponowane symetrycznie względem osi elewacji (Kamieniec Ząbkowicki, Wrocław – kościół św. Doroty, elewacja pn prezbiterium) lub dowolnie zróżnicowane (Paczków, Ścinawa, Nysa). Maswerki występujące w ośmiu kościołach czternastowiecznych oraz w kościele halowym w Złotorzy, ukończonym na początku XIV w., można podzielić ze względu na kompozycję na: centralne, centralne rozbudowane i kilkupoziomowe⁶⁴. Stanowią one kontynuację lub rozwinięcie kompozycji z XIII w.⁶⁵. Nowymi elementami, jakie pojawiły się w XIV w. były: rybie pęcherze, które najwcześniej wystąpiły zapewne w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu⁶⁶, wieloliście „odwrócone” oraz forma tarczy herbowej⁶⁷.

Portale

W jedenastu kościołach halowych zachowały się portale z XIV w., różnej funkcji, wielkości oraz kompozycji. Jeden portal prowadzi do zakrystii (Paczków), trzy do wieży (Wrocław - św. Krzyża, NMP na Piasku), a pozostałe do prezbiterium i korpusu nawowego. Oprócz dwóch portali dwura-

miennych w Paczkowie i kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu, wszystkie są ostrołukowe.

Portale mają ościeża drobno profilowane wałkami i wklęsłkami, o przekroju uskokowym, rozchylonym lub wielobocznie załamany. Sposób rozczłonkowania rzutu miał istotny wpływ na wygląd portalu. Stosowano przekroje wklęsłe i wypukłe (koliste, gruszkowe z noskiem, eliptyczne, wieloboczne), z dodatkowymi wałeczkami i uskokami. Mimo niewielkich rozmiarów poszczególnych elementów, tworzono różnorodne i urozmaicone przekroje. Profile nie zawsze były symetryczne, co powodowało występowanie większych i mniejszych ilości linii pionowych. Stosowano również profile o różnych wielkościach, często zmniejszające się ku wejściu, czym osiągnięto efekt perspektywicznego złudzenia pogłębionego portalu.

Pod względem kompozycji portale można podzielić na⁶⁸:

1. węgarrowe,
2. o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych,
3. portale o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych, ale ujęte w prostokątne obramienie,
4. portale o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych z dodatkowymi kolumnkami,
5. portale o ościeżach uskokowych i rozczłonkowanych z pinaklami po bokach,
6. portale rozbudowane.

Wiele portali oprócz dekoracji architektonicznej posiadało dekoracje rzeźbiarskie w postaci: masek w kluczu, rzeźb figuralnych pod baldachimami (nie zachowały się), rzeźb nad archiwoltą, we wspornikach. W dwóch portalach zachowały się oryginały tympanony figuralne.

6. Kościoły halowe na tle bazylikowych

Z wzniesionych i rozpoczętych w XIV wieku na Śląsku kościołów bazylikowych zachowało się 16 (il. 54). Były to w większości kościoły parafialne, a dwa z nich należały do zakonów – cysterskiego w Lubiążu i joannitów we Wrocławiu, kościół pw. Bożego

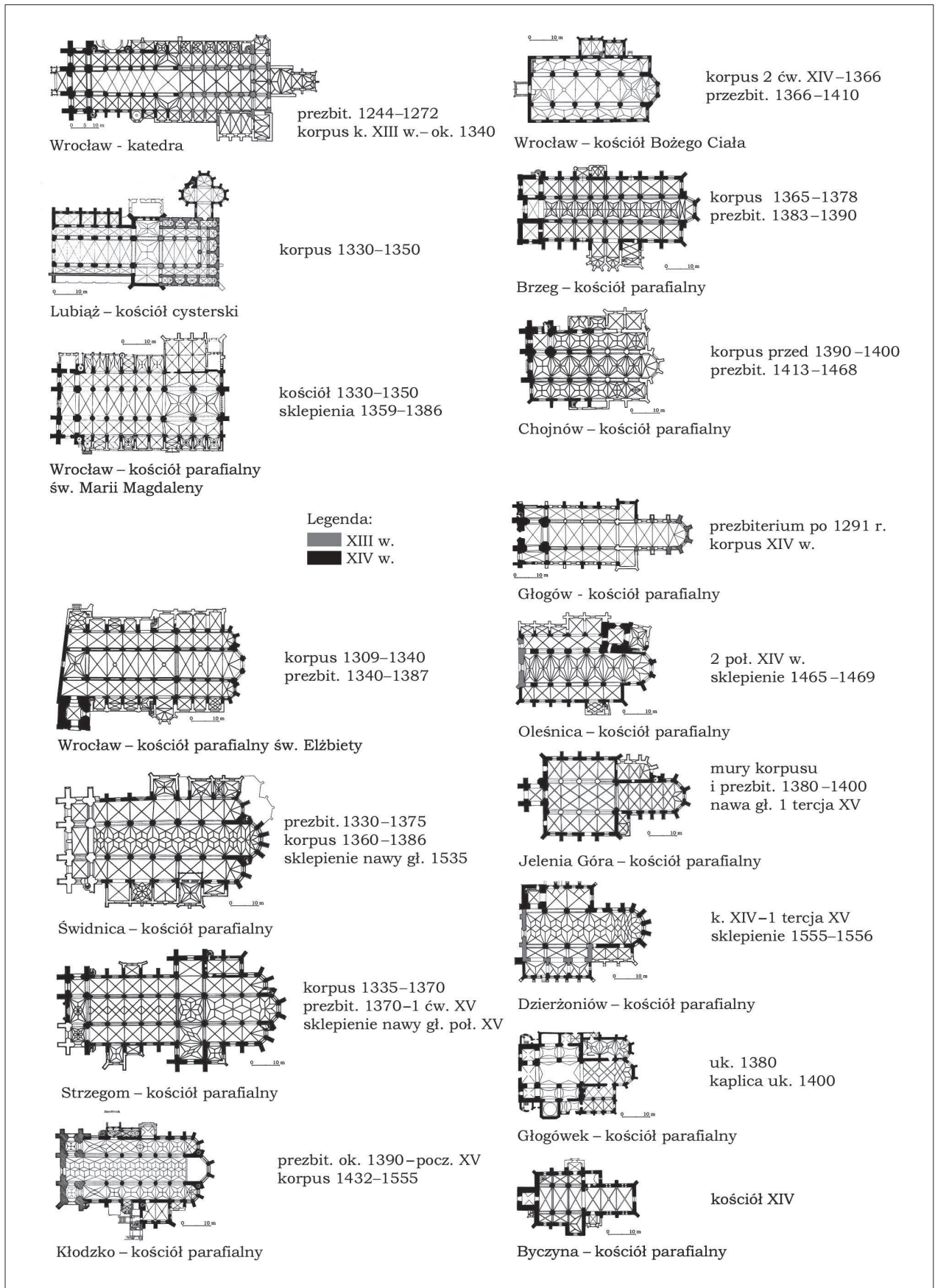
⁶⁴ H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XIV w. na Śląsku*, „Architectus”, 2012, nr 1 (31).

⁶⁵ H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery Windows In Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus”, 2010, nr 1 (27), s. 15- 22.

⁶⁶ W podobnym czasie rybie pęcherze zastosowano w wimperdze portalu zachodniego w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu.

⁶⁷ W południowo zachodnim oknie prezbiterium kolegiaty św. Krzyża występują formy zbliżone do tarczy herbowej, wypełnione trójliściem otwartym.

⁶⁸ H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich*, „KAiU”, 2010, T. LV, z. 1–2, s. 53-74; H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale architektoniczne i rzeźbiarskie*, „KAiU”, 2010, T. LV, z. 1–2, s. 75-92.

25. Rzuty bazylik z XIV w., na podstawie *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995 oraz opracowań E. Łużynieckiej, T. Kozaczewskiego, E. Małachowicza, J. Pilcha

25. Basilica projections from the 14th c., reprinted from: *Architektura gotycka w Polsce*, eds. T. Mroczko, M. Arsyński, *Katalog zabytków*, ed. A. Włodarek, Warsaw 1995, and studies by E. Łużyniecka, T. Kozaczewski, E. Małachowicz, J. Pilch

Ciała. Najwcześniej, w 1309 r., rozpoczęto budowę kościoła parafialnego św. Elżbiety we Wrocławiu⁶⁹, potem od 1330 r. wznoszono drugą farę Wrocławia p.w. św. Marii Magdaleny, kościół parafialny w Świdnicy, korpus kościoła cysterskiego w Lubiążu, a od 1335 r. – farę w Strzegomiu⁷⁰. Kontynuowano także budowę korpusu katedry wrocławskiej rozpoczętą w końcu XIII w.⁷¹ Następne kościoły powstały w 2 połowie XIV w. Większość z XIV-wiecznych kościołów otrzymała układ trójnawowej bazyliki z trójnawowym bazylikowym prezbiterium. Pięć kościołów posiada prezbiteria jednonawowe, jedno z nich jest prostokątne, a pozostałe zamknięte wielobocznie. Kościoły z prezbiteriami trójnawowymi mają w różny sposób ukształtowane zakończenie po stronie wschodniej: prostą ścianę na całej szerokości, trzy wieloboki oraz wielobok na środku i ściany proste w nawach bocznych. W kościołach z prezbiterium jednonawowym ściany wschodnie naw bocznych zakończono prostokątnie.

Transept występuje tylko w trzech bazylikach w Strzegomiu i Lubiążu, a we wrocławskiej katedrze wprowadzono pseudotransept. Budowle miały dwie lub jedną wieżę, a kościoły zakonne były bezwieżowe (il. 54). Po dwie wieże zachodnie wzniesiono w siedmiu obiektach, pojedyncza zachodnia wieża na osi budowli stoi w dwóch kościołach. W trzech kościołach jedną zachodnią wieżę usytuowano asymetrycznie, a tylko w Oleśnicy wieża wznosi się w narożu między prezbiterium a nawą.

We wnętrzach kościołów bazylikowych nawa główna jest szersza od naw bocznych, ale ich wzajemne proporcje są różne: od proporcji bliskich 1:2 do 1:1,5 w Jeleniej Górze i Świdnicy oraz 1:3 w Brzegu. Przesła w nawach głównych są prostokątne, z wyjątkiem kwadratowych przesł w prezbiterium kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. W nawach bocznych sklepieniem tym odpowiadają przesła prostokątne sklepień pięciopodporowych. W Lubiążu sklepieniami gwiazdzistymi przekryto dwa przesła transeptu. Na skrzyżowaniu występuje

sklepienie gwiazdziste na rzucie kwadratu bez żeber diagonalnych, a w północnym ramieniu transeptu tej budowli zastosowano sklepienie gwiazdziste na prostokącie, z żebrami diagonalnymi. W pozostałych kościołach w nawach bocznych przesła są kwadratowe, najczęściej ze sklepieniem krzyżowym, tylko w Chojnowie i Kłodzku zastosowano sklepienia gwiazdziste bez żeber przekątniowych. W XIV w. założono niewiele sklepień, przede wszystkim nad nawami bocznymi, a w nawach głównych często realizowano je dopiero w XV i XVI w. Tylko w kilku kościołach Wrocławia, w Lubiążu i Świdnicy nawę główną przekryto sklepieniami w XIV w.

Układy przestrzenne i podziały wewnątrz w bazylikach rozwiązywano odmiennie niż w kościołach halowych. W bazylikach wcześniej pojawiło się trójnawowe prezbiterium (Świdnica, prezbiterium od 1330 r. zakończone trzema wielobokami) i stosowano je w większości kościołów, różnie rozwiązując zakończenie części wschodniej. Natomiast w kościołach halowych, oprócz prostokątnego prezbiterium trójnawowego w Kamieńcu Ząbkowickim rozpoczętego w 1272 r., pozostałe kościoły miały pojedyncze prezbiteria aż do czasu wzniesienia kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu, którego prezbiterium rozpoczęto zapewne w 1364 r. (il. 2).

Transept występował wyjątkowo – w dwóch kościołach bazylikowych, w Strzegomiu i Lubiążu, oraz w dwóch kościołach halowych, w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim i w kolegiacie wrocławskiej.

W bazylikach tradycyjnie wznoszono po dwie wieże zachodnie, czasami po jednej, a wyjątkowo w północnym narożu między prezbiterium a nawą. Tymczasem dla kościołów halowych właśnie ostatni układ można uznać za charakterystyczny dla XIV w., wieże w północno-wschodnim narożu wzniesiono w pięciu kościołach.

Szerokości naw w bazylikach i halach występują w różnych proporcjach, ale wszędzie nawa główna jest wyraźnie szersza od naw bocznych: w bazylikach stosowano proporcje od 1:2 do 1:1,45, a w ha-

⁶⁹ M. Kutzner, *Kościoły bazylikowe w miastach śląskich XIV wieku*, w: *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 275-316; *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu na tle śląskiej szkoły architektonicznej XIV w.*, w: *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 19-52.

⁷⁰ Daty kościołów bazylikowych przyjęto za *Architektura gotycka w Polsce*, op.cit.; E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów...*

⁷¹ E. Małachowicz, *Katedra wrocławska...*, K. Barczyńska, op.cit.

26. Wrocław – kościół św. Elżbiety, wnętrze
26. Wrocław – interior of the Church of St. Elizabeth

27. Brzeg – kościół św. Mikołaja, elewacja wewnętrzna
27. Brzeg – internal elevation of the Church of St. Nicholas

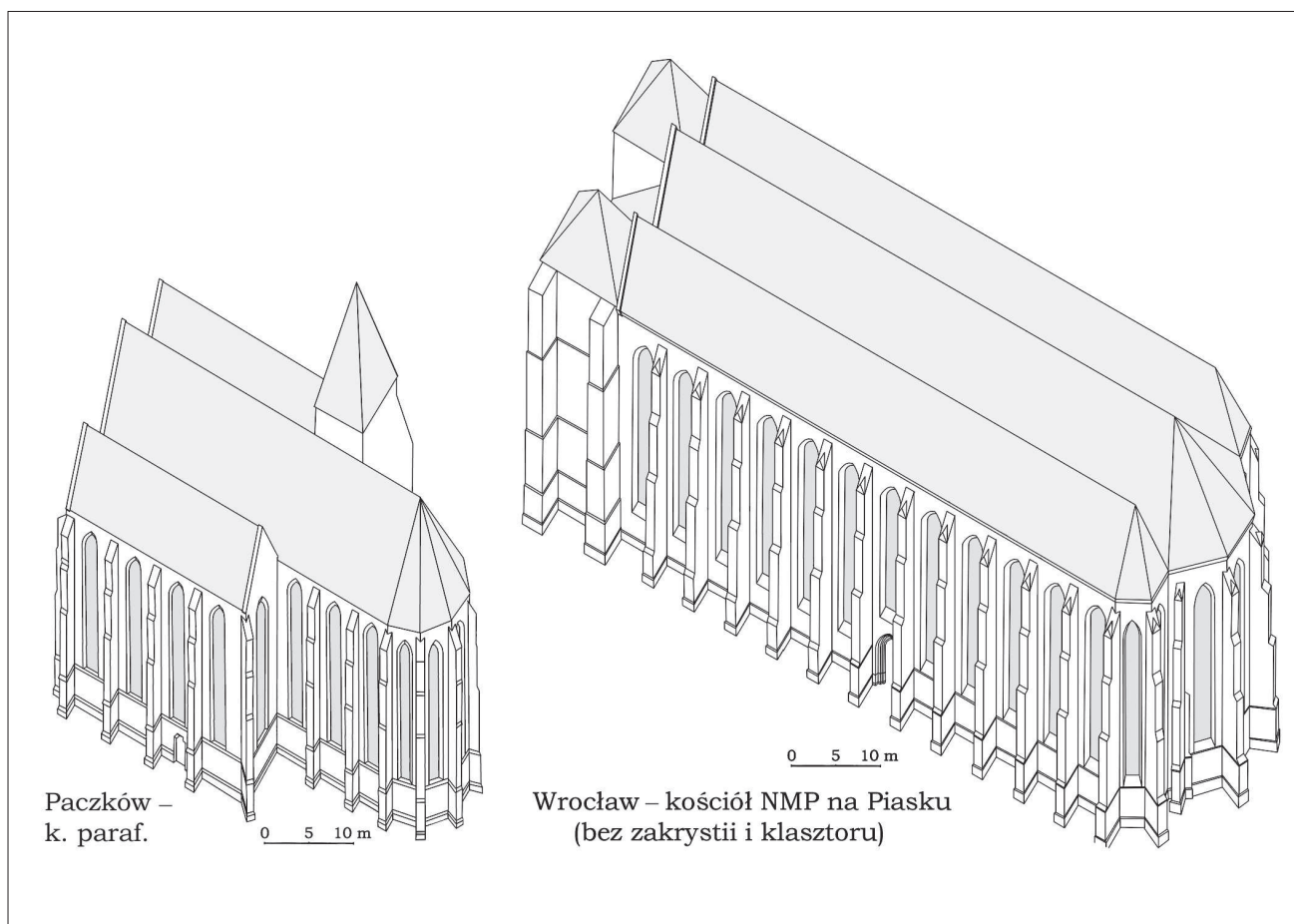
lach od 1:1,9 do 1:1,4⁷². W bazylikach przeważają przeszła prostokątne, natomiast w halach w połowie kościołów zastosowano przeszła kwadratowe w nawach głównych i odpowiadające im przeszła prostokątne w nawach bocznych. W większości przekryte zostały sklepieniami gwiaździstymi i pięciopodporowymi. Takie połączenie sklepień w bazylice wystąpiło tylko jeden raz w prezbiterium wrocławskiego kościoła św. Marii Magdaleny. Kościoły bazylikowe w nawach głównych otrzymały wyraźną artykulację pionową lizenami, między którymi w górnej partii ścian znajdują się okna (il. 26). Tylko w Brzegu niższe okienne zostały przedłużone w dół i zakończone nad arkadami (il. 27). Przy długich płaszczyznach gładkich ścian między arkadami a oknami lizeny nadają wnętrzą korzystną artykulację pionową. W nawach bocznych bazylik lizeny są bardziej widoczne, występują na filarach i często także na ścia-

nach zewnętrznych. W kościołach halowych lizeny w nawach głównych na całej wysokości stanowią element filarów, podobnie w nawach bocznych. Natomiast ściany naw bocznych pozostawiano bez podziałów, jedynie z nisko schodzącymi oknami. Lizeny występują wyjątkowo w nawie południowej kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu (il. 14). Obecnie w otynkowanych wnętrzach bazylik lizeny są słabo czytelne. Można jednak przypuszczać, że podobnie jak w kościołach halowych wprowadzono elementy rozwiązań kolorystycznych, które służyły podkreśleniu artykulacji pionowej.

Oświetlenie wnętrza bazyliki i hali bardzo się różniło. W bazylikach długa, wysoka nawa główna oświetlona była szczególnie w górnej strefie, gdzie znajdowały się okna (il. 26). Z jej wnętrza nawy boczne zdawały się być niedoświetlone, stanowiły niskie odrębne przestrzenie. W kościołach halowych

⁷² Występujące w literaturze określenie hala na rzucie bazyliki w przypadku kościołów śląskich nie jest odpowiednie. Większość kościołów halowych ma nawę środkową blisko dwukrot-

nie szerszą od naw bocznych i jest to rzut hali. Istotną rolę odgrywa także wielkość przeszła.

28. Bryły kościołów halowych z XIV w.
28. Bodies of hall churches from the 14th c.

światło wpadało do wnętrza przez wysokie okna naw bocznych i równomiernie rozświetlało kościół, dając poczucie szerokiej i wysokiej przestrzeni. Filary nie tworzyły istotnych podziałów, zwłaszcza w kościołach o przęsłach kwadratowych w nawach głównych (il. 12).

Detale architektoniczno – rzeźbiarskie w obu typach budowli są zróżnicowane, wykorzystują podobne elementy dekoracji i kompozycji we wspornikach, maswerkach⁷³ i portalach⁷⁴. Są to w większości dekoracje o formach geometrycznych, a także roślinnych oraz z formami rzeźbiarskimi w postaci głów, popiersi, rzadziej całych postaci.

Kościół halowe mają korpusy o trzech wysokich nawach. Wysokości dochodzą do ok. 23 m we wrocławskim kościele NMP na Piasku, 25 m w kościele św. Doroty i 27 m w Nysie w końcu XIV w. Czter-

nastawieczne bazyliki wyróżniają się trójnawowym prezbiterium przechodzącym w trójnawowy korpus. W ich bryłach dominuje nawa główna, wyższa ponad dwukrotnie od naw bocznych. Jej wysokość i proporcje w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu są podobne do kościołów halowych – przy szerokości 9,20 m i wysokości 24,90 m⁷⁵ uzyskano proporcje 1 : 2,7. W Strzegomiu przy szerokości 8,96 m i wysokości 25,87 m uzyskano proporcje 1 : 2,89, a w Świdnicy przy szerokości 10,00 m i wysokości ok. 28,50 m (przed obniżeniem sklepienia) uzyskano proporcje 1 : 2,85. Zdecydowanie wyższą nawę główną wzniesiono we wrocławskim kościele św. Elżbiety, przy szerokości 9,80 i wysokości 29,44 (do zwornika) otrzymano proporcje przekroju 1 : 3. Najwyższym kościołom bazylikowym dorównuje tylko kościół halowy w Nysie o wysokości 27,20 i proporcjach

⁷³ H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XIV w. na Śląsku*, „Architectus”, 2012, nr 1 (31).

⁷⁴ H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne...*, s. 53 – 74; H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale...*s. 75-92.

⁷⁵ Wymiary bazylik wg pomiarów Autorki.

1 : 2,96. Bardzo wysoką nawę wzniesiono w kościele bazylikowym św. Mikołaja w Brzegu o wysokości 28,10 m i przy szerokości nawy 7,70 m otrzymano najsmuklejsze proporcje przekroju 1 : 3,65.

W kościołach z prezbiterium jednonawowym część wschodnia oddzielona była otworem tęczowym. W kościołach o prezbiteriach trójnawowych obie przestrzenie zostały połączone, ale w kościołach bazylikowych niekiedy słabo zaznaczano arkadę tęczową.

Bryły kościołów halowych nakryte były jednym lub trzema dachami. Ściany zewnętrzne podzielone przyporami o kilku uskokach. Miały szerokie, nisko schodzące okna. W bazylikach ściany nawy głównej i naw bocznych podpierano przyporami z łękami przyporowymi, które ukrywano pod dachami lub pozostawiano widoczne. Okna nie były tak wysokie jak w halach, ale za to w dwóch poziomach i bezpośrednio oświetlały nawę główną i boczne. W kościołach bazylikowych dominowała wysokość i smukłość proporcji nawy środkowej podkreślona we wnętrzu rytmicznie biegnącymi lizenami, a w kościołach halowych - wysokość i przestronność wnętrza trzech naw rozdzielonych smukłymi, profilowanymi filarami i zwieńczonych dekoracyjnymi sklepieniami gwiaździstymi i pięciopodporowymi.

Podsumowanie

Na obszarze historycznego Śląska w XIV w. wznoszono kościoły halowe, które różniły się układem przestrzennym bryły i wnętrza, wielkością oraz detalami architektonicznymi i rzeźbiarskimi. Z trzech kościołów rozpoczętych około 1270 r. tylko jeden – kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy reprezentowała we wnętrzu gotyk klasyczny. W dwóch pozostałych kościołach – kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu i kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim przyjęto nowe formy we wnętrzu, polegające na rezygnacji ze słuzek i pozostawieniu gładkich ścian, stosowane później w śląskich kościołach XIV w. Spośród wszystkich budowli czternastowiecznych wyróżniają się obiekty wzniesione we Wrocławiu: kolegiata św. Krzyża w układzie krzyżowym z dwoma wieżami, kościół NMP na Piasku z trójnawowym prezbiterium oraz kościół św. Doroty z wydłużonym prezbiterium i jedną wieżą w północnym narożu między prezbiterium a korpusem. Cysterski kościół w Kamieńcu Ząbkowickim założono na planie krzyża łacińskiego z trójnawowym prostokątnym prezbiterium. Rozbudowany układ przestrzenny otrzymała kolegiata głogowska z oryginalnymi kaplicami po

obu stronach długiego prezbiterium oraz z kaplicami po raz pierwszy wbudowanymi od początku między przypory korpusu nawowego. Po stronie zachodniej prawdopodobnie wznosiła się jedna wieża. Wysokością imponuje kościół cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim oraz parafialny kościół w Nysie.

Pozostałe kościoły halowe, parafialne i dwa franciszkańskie, otrzymały niezbyt wydłużone korpusy nawowe, z długim prezbiterium zakończonym wielobocznie lub prostokątnie (pochodziły z XIII w.). W ośmiu z nich występują wieże (il. 2). W XIV w. na Śląsku wykształciły się dwa nowe typy halowych kościołów – jeden z wydłużonym prezbiterium i wieżą usytuowaną asymetrycznie w narożu między prezbiterium a korpusem oraz drugi z prezbiterium trójnawowym halowym, stanowiącym przedłużenie korpusu i zakończonym trzema wielobokami po stronie wschodniej (il. 28).

Czternastowieczne kościoły halowe na Śląsku były budowlami wysokimi, przestronnymi i dobrze oświetlonymi. Ich budowniczowie zrezygnowali z klasycznego systemu sklepień z żebrami spływającymi na wiązki słuzek. Żebra wtapiają się w ścianę lub opierają na wspornikach w górnej strefie ścian (il. 22 – 24). Gładkie ściany z wysokimi oknami maswerkowymi przyczyniają się do powiększenia przestrzeni naw bocznych. Międynawowe filary ośmioboczne i ośmioboczne z lizenami podkreślają układ wertykalny. Wydłużone filary ośmioboczne z lizenami nie sprawiają wrażenia wyciętych z muru, jak niektórzy sugerują. Pionowe linie naroży wieloboku, profilowanie powierzchni skośnych oraz lizeny nadają im smukłości, przy której znaczna długość nie odgrywa roli. Zastosowano je w kościołach o kwadratowych przęsłach w nawie głównej, czyli przy szerokim rozstawie filarów.

Genezy układów przestrzennych i form dekoracji architektoniczno – rzeźbiarskich kościołów z XIV w. poszukiwano w Niemczech, Austrii, a szczególnie w Czechach. Śląsk podzielony na liczne księstwa od 1328 r. stopniowo dostawał się pod wpływ Jana Luksemburskiego, któremu książęta śląscy byli zmuszeni składać hołd lenny. Jednak nie oznaczało to szybkich wpływów kulturalnych z Czech, a pośrednio także z Austrii.

Austriackie kościoły halowe w większości mają po trzy nawy zbliżonej szerokości⁷⁶, co nie zdarza się w czternastowiecznych kościołach śląskich. Pierwszym halowym założeniem w Austrii było prezbiterium cysterskiego kościoła w Heiligenkreuz, ukończone w 1295 r. Krzyżowe sklepienie spływa na filary kwadratowe, ustawione przekątniowo, ze

służkami na narożach. Służki przy ścianach bocznych kończą się wspornikami na wysokości parapetów okiennych. Układ wnętrza oraz detale architektoniczne są odmienne od stosowanych na Śląsku. Z kościołem cysterskim w Heiligenkreuz porównywano kościół w Kamieńcu Żąbkowickim. Obie budowle łączy jedynie prostokątne zamknięcie prezbiterium i wysokie okna maswerkowe.

Dwupoziomowa kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu z prezbiterium i długim transeptem zakończonymi wielobocznie porównywana jest do halowego kościoła św. Elżbiety w Marburgu (1235 – 1283). Różni się od niej proporcjami układu treflowego, kwadratowym korpusem oraz wieżami usytuowanymi nie tradycyjnie po stronie zachodniej, lecz w narożach między transeptem a korpusem nawowym. Podobny w obu kościołach jest układ poprzecznych dachów nad nawami bocznymi, które we Wrocławiu oparte zostały o dekoracyjne szczyty. W odmienny sposób rozwiązano wnętrza – w Marburgu zastosowano filary wiązkowe, a we Wrocławiu w dolnym kościele św. Bartłomieja wprowadzono filary prostokątne z uskokami i lizenami, natomiast w górnym kościele w miejsce uskoków wykonano profilowanie, które nadało filarom przekrój zbliżony do wydłużonego ośmioboku z lizenami.

Tradycyjne dwie wieże zachodnie wzniesiono tylko we wrocławskim kościele NMP na Piasku. W kościołach parafialnych w Gubinie i Jaworze wieże zachodnie pochodziły z XIII w. W czterech kościołach wzniesiono po jednej wieży umieszczonej w narożu między prezbiterium a korpusem. W Kożuchowie znajduje się najstarsza z nich, z końca XIII w. Bryła z asymetrycznie usytuowaną wieżą stała się charakterystyczna dla kościołów śląskich z XIV w. (il. 28).

W północnej części Śląska, bliskiej Marchii Brandenburskiej, występowały pojedyncze wieże zachodnie wzorowane na wieżach z Brandenburgii⁷⁶, ale pojedyncze wieże zachodnie wzniesiono także na terenach nieco odleglejszych – w Głogowie oraz Namysłowie.

Wyjątkowym rozwiązaniem są dwie wieże po wschodniej stronie korpusu, przy transepcie, które wznoszą się w kolegiacie wrocławskiej. Po dwie wieże przy prezbiterium występują w kościo-

łach czeskich beztranseptowych⁷⁸: kościół sv. Duha w Hradec Králové (od pocz. XIV w. do 1360 r.), kościół sv. Mikulaše w Znojmo (korpus 1338 – 1390, prezbiterium XIV/XV w.), kościół sv. Jakuba w Kutnej Horze (1 poł. XIV w.). Wnętrza tych kościołów otrzymały inne rozwiązania architektoniczne i rzeźbiarskie. Filary czeskich kościołów są odmienne od śląskich, ściany rozczłonkowane służkami, z wyjątkiem kościoła w Kutnej Korze. Wsporniki określane jako parlerowskie są bardziej mięsiste niż nasze. Odnosi się wrażenie, że polskie i czeskie kościoły, które powstawały w podobnym czasie niezależnie wzorowały się na budowlach zachodnioeuropejskich.

W kilku kościołach śląskich występują filary ośmioboczne umiarowe. W odniesieniu do południowej części Śląska badacze wiąźali takie filary z wpływami z Moraw. Tymczasem filary ośmioboczne stosowane były na Śląsku już w XIII w. Najlepszym przykładem jest kolegiata głogowska, w której gotyckie filary ośmioboczne stanęły na fundamentach starszych filarów o takim samym planie. W kilku kościołach ośmioboczne filary wzbogacono o lizeny. Charakterystyczne dla wielu śląskich kościołów są wydłużone filary ośmioboczne z lizenami. Odróżniają one śląskie kościoły od niemieckich, czeskich i austriackich, także parlerowskich, w nich filary są wiązkowe, ze służkami lub cylindryczne.

W formach niektórych rzeźb i sklepień udało się odnaleźć wpływy pochodzące z krajów znacznie oddalonych, jak Włochy i Anglia. Wspaniałe rzeźby N. Pisano i jego syna stały się wzorem dla rzeźbionych wsporników w kościele NMP na Piasku⁷⁹. Sklepienia z katedry w Lincoln zainspirowały natomiast twórców sklepień w Namysłowie⁸⁰, którzy stworzyli sklepienia na rzutach trapezowych (il. 10).

Połączenie kwadratowych przęseł o sklepieniach gwiaździstych i prostokątnych pięciopodporowych można uznać za typowe dla śląskich założeń halowych. W bazylikach zastosowano je tylko jeden raz w prezbiterium kościoła p.w. św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. Przy sklepieniach pięciopodporowych w każdym przęśle występowały po dwa okna. Rozwiązania z dwoma oknami stosowano już w XIII w. w kościele parafialnym w Raciborzu, gdzie

⁷⁶ W. Buchowiecki, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, Wien 1952; R. Wagner-Rieger, *Mittelalterliche Architektur in Österreich*, Wien 1988.

⁷⁷ J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000.

⁷⁸ V. Mencl, *Česka architektura doby lucemburské*, Praha 1948, *Umělecké Pamiatky Čech*, Praha 1977.

⁷⁹ B. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu...*

⁸⁰ Pierwsza zwróciła na to uwagę D. Hanulanka, op. cit.

nie zachowało się oryginalne sklepienie. Występuje ono w czeskim Kolinie oraz w Heiligenkreuz. W obu kościołach, niezależnie od kształtu przęsła prostokątnego czy kwadratowego, w sklepieniu krzyżowym zastosowano dodatkowe żebro schodzące między oknami. Z XIV w. pochodzą rozwiązania z katedry w Salisbury, przekrytej sklepieniem krzyżowym oraz z katedry w Lincoln.

Asymetryczne sklepienia pięciopodporowe wprowadziły do wnętrza element ruchu. Jeszcze większą dynamikę uzyskano w kościołach, w których rozstaw filarów mijał się z rozstawem podpór, jak w kościele w Namysłowie i Ścinawie. To z pewnością nie przypadek czy błąd w obliczeniach, ale przemyślana koncepcja architektów 2 poł. XIV w. Dążenie do tworzenia asymetrii w bryłach kościołów spowodowało rezygnację z fasad dwuwieżowych i wprowadzenie jednej wieży w północnym narożu między prezbiterium a nawą. Znamienne jest, że wcześniej rozpoczętą dwuwieżową fasadę zachodnią w Jaworze zrealizowano jako jednowieżową, asymetryczną (il. 3).

Urozmaicenie form widoczne jest w układzie maswerków, tworzących zróżnicowane kompozycje. Wcześniej pojawiły się w nich rybie pęczery, elementy gotyku płomienistego. Prawdopodobnie pierwsze rybie pęczery znajdują się w portalu zachodnim kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu, rozpoczętym około 1330 r. Czy formy te mogły przyjść z Anglii? Angielskie pochodzenie mają sklepienia asymetryczne, wzorowane na „szalonym sklepieniu” w Lincoln. Angielskie maswerki są niezwykle urozmaicone, a portale ujęte w pinakle, podobnie jak na Śląsku. Mobilność budowniczych średniowiecznych była ogromna. W XIV wieku widoczne są na Śląsku wpływy z Anglii, a także z Włoch, o czym świadczą portale, rzeźby wsporników oraz lizeny jako typowe elementy pionowego rozczłonkowania.

Mimo przejścia Śląska w lenno czeskie i teoretycznych możliwości wpływów z Czech i Austrii na Śląsku działali architekci średniowieczni, którzy stworzyli własną odmianę gotyku, z wpływami pochodzącymi z różnych dzielnic i krajów, odpowiednio przetworzonymi, a nie kopiowanymi. Swoją działalność rozpoczęli w 4 ćw. XIII w. od wielkich założeń we Wrocławiu i Kamieńcu Żąbkowickim. Pojawiły się w nich nowe układy przestrzenne, konstrukcje i formy, które ukształtowały architekturę śląskich kościołów halowych w XIV w., architekturę gotyku rozwiniętego, odmiennego od europejskiego gotyku klasycznego. Jej nowe cechy to: przestronność, asymetria i dynamika.

Bibliografia

Architektura gotycka w Polsce, red. T. Mroczo, M. Arszyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.

K. Barczyńska, *Architektura sakralna Śląska z lat 1268-1320*, praca doktorska, mpis 2006.

W. Buchowiecki, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, Wien 1952.

L. Burgemeister, G. Grundmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1934.

G. Chmarzyński, *Sztuka górnośląska*, w: *Górny Śląsk*, red. K. Popiołek, M. Suchodzki, S. Wystouch, S. Zajchowska, Poznań 1971.

T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974.

O. Czerner, *Chór kapłański i lektorium kościoła NMP we Wrocławiu w XIV w. – Podstawy rekonstrukcji i związane z tym problemy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KAiU”), 1965, t. X, z. 3–4, s. 181–206.

O. Czerner, *Problemy związane z anastylozą lektorium w kościele mariackim we Wrocławiu*, Zeszyty Nauk. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1968, Nr 174, Architektura X, s. 3 – 58.

Encyklopedia Wrocławia, p. red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000.

J. Eysymontt, *Architektura pierwszych kościołów franciszkańskich na Śląsku*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 68–76.

H. Golasz-Szołomicka, *Okna maswerkowe z XIV w. na Śląsku*, „Architectus”, 2012, nr 1 (31).

H. Golasz-Szołomicka, *Longitudinal tracery Windows In Silesian churches from the second half the 13th century*, „Architectus”, 2010 r., nr 1 (27), s. 15–22.

A. Grzybkowski, *Kościół św. Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2000, s. 406.

D. Hanulanka, *Sklepienie późnogotyckie na Śląsku*, WTN, Rozprawy Komisji Historii Sztuki, Wrocław 1971, T. VII.

J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000.

J. Jarzewicz, *O artystycznych i funkcjonalnych uwarunkowaniach architektury kościoła w Nysie*, w: *Sztuka około 1400*, Poznań 1995, s. 158–160.

Katalog zabytków sztuki w Polsce: t. IV, Województwo wrocławskie (nowa seria), red. J. Pokora, M. Zlat; t. VII, Województwo Opolskie, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki.

R. Kaczmarek, *Gotycka rzeźba architektoniczna prezbiterium kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu*, w: *Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 53–73.

R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu*, Wrocław 1999.

A. Kastner, *Geschichte und Beschreibung der Pfarrkirche des heiligen Jacobus*, „Neisser Geschichtsfreund“, 1, 1848, s. 4–9.

J. Kębłowski, *Nysa*, seria Śląsk w zabytkach sztuki, Wrocław 1972.

Miasto	Kościoł	Prezbiterium	Korpus nawowy	Szer. nawy głównej	Wys. nawy głównej	Szer. nawy bocznej	Transept	Proporcje przekroju nawy gł.	Wieża	Czas powstania korpusu
Gliwice	k. paraf.	8,14 x 18,15	19,70 x 24,80	8,23	17,12	4,28	-	1 : 2,08	zach	XIV w.
Głogów	kolegiata	7,53 x 23,64	19,08 x 29,31	7,51	15,90	4,78; 4,72	-	1 : 2,12	zach	1335-1401
Gubin	k. paraf.	7,75 x 18,95	22,00 x 24,30	7,80	ok. 12	5,80	-	1 : 1,54	2 zach	1 poł. XIV
Jawor	k. paraf.	9,20 x 21,20	24,10 x 30,50	9,10	14,50	5,60	-	1 : 1,59	2 zach.	XIII/XIV
Kamieniec Ząbkowicki	k. cyster.	19,70 x 16,30	19,70 x 36,30	8,65	23,60	4,70	9,10 x 37,70	1 : 2,73	nie ma	1 poł. XIV
Koźuchów	k. paraf.	8,70 x 15,10	22,60 x 21,50	8,70	12,80	5,40	-	1 : 1,61	pn-w.	1340-1369
Namysłów	k. paraf.	(z XV w.)	18,70 x 24,95	7,24	14,35	4,20	-	1 : 2,00	zach	2 poł. XIV w
Nysa	k. paraf.	(z XV w.)	22,50 x 33,40	9,20	27,20	5,05; 5,20	-	1 : 2,96	woln.	przed 1392
Oleśnica	pw. NPM	nie ma	12,45 x 18,15	4,10	6,95	2,90; 3,00	-	1 : 1,69	zach	1380-1390
Opole	k. franc.	8,00 x 20,00	15,75 x 28,80	6,60	15,20	3,80	-	1 : 2,30	pn-w.	pocz. XIV
Paczków	k. paraf.	9,20 x 20,10	22,00 x 21,00	8,80	20,86	4,76; 4,88	-	1 : 2,37	pn-w	2-3 ćw. XIV
Ścinawa	k. paraf.	9,35 x 17,70	17,55 x 17,64	6,90	12,45	4,30	-	1 : 1,80	zach.	2 poł. XIV
Środa Śląska	k. franc	ok. 8,8 x 17,1	15,90 x 24,16	6,35	14,65	3,40; 3,70	-	1 : 2,30	pn-w.	XIV w.
Wolów	k. paraf.	7,75 x 15,10	19,50 x 20,85	8,10	16,00	4,20	-	1 : 1,97	pn-w.	XIV w.
Wrocław	pw. św. Krzyża	9,76 x 24,66	21,40 x 23,30	8,80	18,37	4,95	9,20 x 34,80	1 : 2,09	pd-w.	1 poł. XIV
Wrocław	pw. św. Doroty	9,20 x 26,70	21,40 x 44,00	9,20	25,00	5,10; 4,35	-	1 : 2,72	pn-w.	1351-pocz. XV w.
Wrocław	NMP na Piasku	22,50 x 39,60	22,50 x 31,10	8,90	23,10	5,00	-	1 : 2,60	2 zach.	1334-1390
Ząbkowice Śląskie	k. paraf.	8,55 x 13,55	16,90 x 27,35	ok. 7,0	15,95	3,40; 3,80	-	1 : 2,28	pn-w.	XIV w.

Tabela: Kościoły halowe z XIV w.

- M. Kilarski, *O właściwą fakturę muru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1955.
- S. Kowalski, J. Muszyński, *Koźuchów*, Poznań 1959.
- H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w.*, Wrocław 1982, mpis w Bibliotece Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej IHASiT. PWr.)
- H. Kozaczewska-Golasz, *Zagadnienie przegród w polskich kościołach parafialnych*, „KAIU”, 1980, t. XXV, z. 3-4, s. 191-201.
- H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich*, „KAIU”, 2010, T. LV, z. 1-2, s. 53-74.
- H. Kozaczewska-Golasz, A. Bernaś, *Portale czternastowieczne w kościołach śląskich, detale architektoniczne i rzeźbiarskie*, „KAIU”, 2010, T. LV, z. 1-2, s. 75-92.
- H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Kościół pocysterski p.w. N.M. Panny w Kamieńcu Żąbkowickim*, Prace Naukowe IHASiT. PWr., Wrocław 1988, nr 19, seria Studia i Materiały nr 9, s. 235-276.
- T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006.
- T. Kozaczewski, *Środa Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200 – 1330*, Toruń 1969.
- M. Kutzner, *Kościół bazylikowy w miastach śląskich XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 275 – 316.
- M. Kutzner, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu na tle śląskiej szkoły architektonicznej XIV w.*, w: *Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 19-52.
- C. Lasota, A. Legendziewicz, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Kościół parafialny miasta lokacyjnego*, „Architectus”, 2005, nr 1-2 (17-18), s. 21-33.
- C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła parafialnego w Gubinie*, Prace Naukowe IHASiT PWr. Wrocław 1980, nr 13, seria Studia i materiały nr 6, s. 69-72.
- H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Breslau 1886 – 1902.
- E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1995.
- E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubińskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002.
- E. Łużyniecka, *Gotyckie świątynie Wrocławia*, Wrocław 1999.
- E. Łużyniecka, *Kolorystyka i faktura architektury średniowiecznych kościołów cysterskich w Polsce*, „Architectus”, 2000, nr 1(7), s. 19-28.
- M. Machowski, A. Włodarek, *Gliwice, Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 81.
- E. Małachowicz, *Faktura i polichromia architektoniczna średniowiecznych wnętrz ceglanych na Śląsku*, „KAIU”, 1965, t. X, z. 3-4, s. 207-227.
- E. Małachowicz, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2000.
- E. Małachowicz, *Problemy konserwacji średniowiecznej faktury i polichromii architektonicznej we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków”, 1965, nr 4.
- E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994.
- M. Małachowicz, *Badania architektoniczne fary gubińskiej w 2008 r. Stan badań fary gubińskiej*, w: *Lubuskie materiały konserwatorskie*, t. 5, Zielona Góra 2008, s. 54 – 61.
- V. Mencl, *Česká architektura doby lucemburské*, Praha 1948, *Umělecké Pamiatky Čech*, Praha 1977.
- J. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 1978.
- J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, Warszawa 2005.
- J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2008.
- U. Popłonyk, *Opole*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- J. Radziejewicz-Winnicki, B. Małusecki, *Średniowieczna architektura kościoła parafialnego Wszystkich Świętych w Gliwicach*, w: „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 1999, T. XIV, s. 37-51.
- J. Sas-Zubrzycki, *Sklepienia polskie z doby średniowiecza i odrodzenia*, Miejsce Piastowe 1926.
- B. Steinborn, *Otmuchów, Paczków*, seria Śląsk w Zabytkach Sztuki, Wrocław 1982, s. 151- 184.
- S. Stulin, Paczków, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 180.
- S. Stulin, A. Włodarek, *Kościół p.w. Panny Marii, kanoników regularnych*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, Katalog zabytków, p. red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 271, 272.
- C. Reisch, *Geschichte des Klosters und der Kirche St. Dorothea in Breslau*, Breslau 1908.
- S. Stulin, *Kolegiata p.w. Świętego Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 264 – 265.
- S. Stulin, A. Włodarek, *Nysa*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 169.
- H. Tintelnot, *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951, s. 114-144.
- R. Wagner-Rieger, *Mittelalterliche Architektur in Österreich*, Wien 1988.
- C. Walter, *Geschichte der Stadt Freystadt*, Freystadt N/Schl. 1934.
- M. Zlat, *Żąbkowice Śl.*, Wrocław 1970.
- J. Żelbromski, *Architektoniczne polichromie we wnętrzu kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu w okresie średniowiecza*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 3, *Świątynia*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 78-87.

Hanna Kozaczewska-Golasz, prof. dr hab. inż. arch.
Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej